С (алт)
А-521.

Алтай чөр чөктөр

АЛТАЙ ЧӦРЧӦКТӦР

Јуруктары
А. Таныштын

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ КНИЖНЫЙ
ИЗДАТЕЛЬСТВО—1954

ТУРАЧАКСКАЯ
детская библиотека.

С(2Алт)
А521

Бу чӧрчӧктӧрди В. АДАРОВ,
Л. КОКЫШЕВ ле Э. ПАЛКИН
талдап јууган.

392623
Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

АЛТЫН-КАЖЫК

Јажыл торко өлөңдӱ кара тайганың колтыгында, тал јакалу кара суунын јарадында јокту Сакыл өбөгөн јуртаган. Ол беш канатту кереге айылду, Јангыс-Кылган абакайлу, Алтын-Кажык уулчакту, Чечен-Менде кызычакту, көк уйлу, сары ийттӱ, эки өлө атту, бир өлө беелӱ болгон.

Сакыл өбөгөннин кара чачы кажайып, көкшӱн боло берген, бойынын јажы јаанаган; эки өлө адынын арказынан ээр ырабаган, эр Сакылдын колынан малта сабы айрылбаган, байларга иштеп, Арнайла Шарнай эки каанга албан калан төлөп, аш-курсагы оныг јок, эр јажына тӱреп јуртаган.

Алтын-Кажык уулчак јылдаң јылга јаанап јӱрди, адазына болужып, айбызын угар болды. Адазы Сакыл ар-бӱткенле—чечектерле, агаштарла, туу-суулларла, ташла, јерле эрмектежип јӱрер обызын-јибизин кижи болгон. Ол бойынын уулын, Алтын-Кажыкты, эки өлө адын не ле немеле куучындажар эдип, бойынын кылык-јаңына ӱредип алган.

Тулаан ай толуп келерде, тулунгду эмегендер кыра казарга чыгарда, Алтын-Кажык эки өлө адын андазын салдазына јегип алып, ак јаланға кыра сӱрерге барган.

— Бу ак јалангды ончозын сӱригер!—деп аттарга јакыды.

— Айтканынгды бӱдӱрерибис!—дейле, эки өлө ат ичкери басты, андазын салда јерге кадалды, кы-

йып-кейип кыраны сўргилей берди. Каламада арбалу Алтын-Кажык дезе ўрен чачып, базып јўрди. Сакылдыҥ эки өлө ады кыраны бойы сўрўп турганын көрөлө, улус кайкажып турды.

Эки кўннеҥ өтпөди, бу эки аттыҥ ижи Арнай ла Шарнай эки каанга угулды. Эки каан аркадаҥ кара-кўреҥ Айуны тудуп алала, „Сакылдыҥ эки өлө адын тудуп јип сал“—деп јакыйла, ийгилей берди.

Айу, тере тонын аҥтара кийген кижи чилеп, тайбаҥдада базып, аттарга једип келеле, аттардыҥ өлөзин кайкап, көрўп турды. Бу туштa Алтын-Кажык базып келеле, абагайдаҥ сурады:

— Алтын тўгиҥ суркураган, азу тижиҥ кажайган, аба јыштыҥ ээзи, кандый јерди көстөдиҥ, неде ырматту келгенигер, абагай?

— Арнай ла Шарнайдыҥ айбызын угуп, слердиҥ эки өлө адыгарды тудуп јиирге келгем, эмди аттардыҥ өлөзин көрөлө, сўрекей макатып турым. Мен ондый өлө болзом кайдат, оноҥ артык иштеер эдим! —деп, Айу кўнгўреек ўниле айтты.

— Слер өлөни сўрекей сўўп турган болзогор, мен слерди өлөлөп берейин бе?—деп, Алтын-Кажык сурады.

— Је өлөлөп берзеҥ!—деп, Айу сўўнип сурады.

Алтын-Кажык төрт казыкты јерге кадап ийеле,

— Абагай, бого јат!—деди.

Айу келип јатты, Алтын-Кажык Айуныҥ төрт санын кере тартып, казыктарга буулап алды. Как агашты јуып алала, от-јалбышты чагып ийди. Андазыннаҥ мизин чупчуп алала, кызарганча ла кызытты. Кызу мииста агашка кыстап тудуп алала, Айуныҥ алтын тўгине јаба тутты. Аттардыҥ өлөзине јўзўндеш эдип, темирле кўйдўрип турды. Айуныҥ терези кўйерде, ачузына Айу чыдажып болбой, өлө эттирбеске мойноды:

— Ой, уул! Өлө јаман эмтир! Калак, калак! Токтозын!—деп, Айу бар-јок кўчиле огурды.

— Өлө јакшы-ы! Чыдаш ла, баатыр болорын!— деп, Алтын-Кажык күченип, сагыш јеткенче өлөлөп, Айуны чала тынду эделе, божодып ийди.

Айу, Арнай ла Шарнайга арайданг ла једип, көңкөрө јадып, арказын көргүзет, чалкойто јадып, ичин көргүзет.

— Алтын-Кажык мени арай ла өлтүрбеди, алтын түгимди ончозын күйдүрди—деп комудалын айтты.

Оны көргөн Арнай ла Шарнай чугулданбаган бойлоры чугулдангылады, канду көстөрин кайра көргиледи, как мангдайларын түре көргиледи. Эки түңгей ак-сары аттарын онгоры-тескери ээртегиледи.

Аттарына мингилеп, Сакыл јаар мангтаткылады. Сакылдың айылы көрүнерде, ачу-корон кыйгырышты:

— Јорго өлөни ле јожоң өлөни биске берерге белетеп отур, кулугур! Бербес болзоң, бажың кезип, будыңа саларыбыс, будың кезип, бажыңа саларыбыс!

Бу кыйгыларды уккан Сакылдың тарбаганча јүреги таштала берди, бөдүнече јүреги бөлүне берди. Эки өлө адын тудуп, чакызына буулап койды.

Арнай ла Шарнай маңтадып келгиледи, эки өлөни чечип алгылайла, андазын салдазына јегип алып, айылдары јаар јединип апарды. Ак јалангга аттарды экелип тургузала, бу јалангды ончозын сүрүп салыгар деп јакыйла, бойлоры јангылай берди. Таң эртенде келип көрөр болзо, аттар салдазын сүүртеп алып, јети кырлангды ажыра отоп јүргилей бертир.

— Ичи јин, тышты туулак мал нени билер ол! —деп, Арнай арбанды.—Керек Сакылдың уулында, Алтын-Кажыкта, бис оны колго тудар учурлу!— деди.

* * *

Алтын-Кажык јангыс көк уйын ишке үредип алган, олор эки нөкөр болуп эрмектежип јүргилейт.

Оны көргөн улус база кайкажып турар болды. Көк уйдыҥ ады-чуузы Арнай ла Шарнайга база угулды.

Арнай көк Бөрӱни тудуп алала,—Сакылдыҥ јаҥгыс көк уйын тудуп јип сал!—деп јакыйла, божодып ийди.

Көк Бөрӱ азу тижин кылайтып, куйругын сӱӱртеп алып, көк уйга једип келди.

— Карыш кулагыҥ јабыйган, көзи канду көк таайым, неге ырматту келгенигер?—деп, Алтын-Кажык сурады.

— Көзи көлийип калган, көөрчөк-чеген ачыткан көк уйдыҥ јаражын көрөйин деп келгем. Мен ондый көк болгон болзом, Алтайдыҥ јерин текши бийлеер эдим—деди.

— Мен көк эдерге јакшы билерим. Тӱгингди көгөртип берейин бе? Ол тужында Көк-Таай атту болорыҥ—деп, уулчак айтты.

Бөрӱ јөпсинди. Алтын-Кажык төрт казыкты јерге какты, Бөрӱни төрт санынаҥ казыкка буулады. Кайыҥныҥ тозына оттоҥ камызала, јалбыжыла бөрӱниҥ тӱгин өртөди. Бөрӱниҥ тӱги кӱйди, оноҥ ары терезиниҥ кыртыжына јетти.

— Көк јаман эмтир! Токтозын!—деп, Бөрӱ калактады.

— Көк јакшы-ы! Чыдаш ла, баатыр Көк-Таай болорыҥ!—деп, кыртыш терезин кожо өртөйлө, Бөрӱни божодып ийди. Бөрӱ арай ла өлбөди, чала тынду айрылып, кайра да көрбөй, араай јӱре берди.

Бөрӱ барганы узай береерде, Арнай каан майрык бутту, тосток көстӱ Койонды тудуп алала,—Бөрӱниҥ кийининеҥ барып көр, ондо нени көдӱрип болбой узап туры, билгенингди ойто келип меге айт!—деп јакыды.

Койон Алтайдыҥ јерин алты айланды, көк Бөрӱни таппады. Оноҥ ары тенип јӱреле, Алтын-Кажыкка туштады.

—Аҥдардыҥ јааны, мыйрык бутту, тосток көс-

тӱ, боро Койон, нени бедреп jӱригер?—деп, Алтын-Кажык сурады.

Коркунчак jӱректӱ Койон арга-сӱмезин таппай турала,

—Көбӱк сӱттӱ көк уйды тудуп jизин деп, Арнай каан слерге Бӧрӱни ийген. Оноң бери он кӱн ӧтти, Бӧрӱ jанбады, айдарда, Арнай ла Шарнай эки каан мени барып көрӱп кел деп ийген—деди.

Алтын-Кажык Койонды тудуп алала, майрык будына чакпыдаң кийдиреле, мойынына тузактаң буулайла, jандырып ийди. Койон каандарга келеле, комудалын айдып берди.

Арнай ла Шарнай не болгонын билгилейле, эки тӱңгей ак-сары аттарын онгоры-тескери ээртеп алып, саадактарын jӱктенип алып, Сакылдың jуртын көстӧп jӱргилей берди.

Аттың тибирти угуларда, сары тайгыл ӱрӱп чыкты. Алтын-Кажык эжиктең чыкты, айылчы келеткенин көрӧлӧ, адын алып буулаарга чакының jанына келди. Эки каан мактадып келгиледи, тенгеридий кӱзӱрт эткиледи.

— Алтын тӱктӱ Айуның алтын тӱгин куйкалаган, көк кылганду Бӧрӱниң тӱгин кӱйдӱрген, карыш кулагы карчыйышкан көркий Койонның мойынын тузактаган, будын чакпылаган кулугур, Сакыл адаң кайда?—деп, Алтын-Кажыкка ӱкӱс эттилер.

— Акыр, акыр, адылбагар, ачап-сыйап каандарым, адамның адын адабагар, аймай берген ол оту-ры, айдар сӧзигер бар болзо, меге де айтсагар угайын!—деп, каандарга jалынып, Алтын-Кажык сурады.

— Сары ийттиң куйругы сен, самтар jоктуның балазы сен, торсык эдиң тыңыгалак, кемик сӧӧгиң каткалак, бис сенле эрмектежетенибис пе?—деп, эки каан кизирт этти, камчыларыла jаңгый сокты.

Алтын-Кажыктың баскан буды сылт этпеди, көртөн көзи тип этпеди, каандарды тозып базат.

—Акыр, акыр, каандарым! Айыл јаар неге јүткүп турыгар? Кара ирикти сойоло, төжин кайнадып сакыбадыбыс, кара тажуурга аракы азала, чөчөйлөргө урарга сананбадыбыс. Кезем айдары озо болотон, кемзинери кийининде болотон, өйинең өткүре чечеркешпегер, чечен кижи сөскө кысталар, челду эт тишке кысталар, борунинг алды ача болор, бөкөнинг буды тайгак болор—деп, Алтын-Кажык каткырып, айылы јаар божотпой турды.

— Тили-оозын тартынбас, тижи ийт чилеп ырсайган, кандый кулугур тангма эдинг! Јыгыларга оро бар ба, јалынарга бөкө бар ба—деп, эки каан айылга јүткүп кирдилер.

— Кааннынг ийген элчилериниң канын чачкан кулугур!—дедилер.—Бери өрө тур, тангма, үлдүнинг миизин канап аларга!—дедилер.

Эки каан Сакыл өбөгөнди тышкары алып чыкты. Үлдүнинг миизин канаар дежип, Сакыл өбөгөнди калактадып, тонын чечтирип турдылар. Эки кааннынг алдына Алтын-Кажык чөгөдөй түшти, эки көстөң јаш төгүлди, эң учында јайнап айтты:

— Ак-сары аттуларым, алтын тонду каандарым, карыган адамды кыйнабагар. Көк Бөрүни өлтүрген учун сары ийтти алыгар, майрык бутту Койон учун јангыс көк уйды алыгар...—деди.

Оны уккан эки каан каткырышты: „Көк уйынг ла сары ийдинг бистең качып кайда барар!“—дешти.

Көк уйды ла сары ийтти јангыс армакчыла буулап, терепшилей јединип, эки каан јанып ийди.

Эки каан Кара-Суунынг кечүзине једип келерде, Алтын-Кажык арт кийининең кыйгырып айтты:

— Каптал түшкен балкашту, Кара-Суунынг кечүзи, айлык болгон адынг болзын, Арнай ла Шарнайды чөңдүре тут!

Оны уккан эки каан карсылдада каткырышты! Эки түңгей ак-сарыны кожылу јабагага бодоп, „Эки

кааңды Тастаракайга бодоп, балкашка тўшсин деп кыйгырып турган Алтын-Кажыктың уйалбазын!“— дешти. Кечўнинг балкажына келип киреrде ле эки тўнгей ак-сары, колы-будын чупчуп болбой, той балкашка јадып койды. Эки каан алаң кайкап, ат ўстинең тўже калыды. Эки кааннын буттары той балкашка кадала берди, ойто чупчуп болбой, эки каан отура берди.

— Тенгериде Улген кудай, јер алдында Эрлик бий, бу кыйыннаң айрыгар!—деп јер торгылганча кыйгырышты.

Алтын-Кажык базып келеле, агын-кегин каткырды.

— Јокту-јойу албатыны кул эдинген кааңдар, өскўстинг колында өкпөни јаан көрўп блаап јиген ачап-сыйап кааңдар, слерге кем де болушпас. Каазы-кадар эдигерди куш тиштенип тенгери јаар учар, курт тиштенип јерге кирер, келген изигер бар болор, јанган изигер јок болор—деп айдала, көк уйын минип алып, сары ийдин ээчидип алып, ойто јана јортып ийди.

Алты кўн өдөрдө, Арнайдың ла Шарнайдың јонына келеле, Алтын-Кажык айтты:

— Кайыш курлу кара албаты! Кааныгарды өлтўрип салдым, мынаң ары бойыгар билигер. Олјого келген јон болзогор, ойто јаныгар, озодоң бери јуртаган јеригерге барып, мынаң ары јакшы јадыгар, азыраган малыгарга куйругын сўретеп бөрў кирбезин, бойыгарга ўлдўзин тудунып јуу келбезин.

Оны уккан албаты јап эдип јада тўшти, јерге јетире мўргўди.

— Өчкөн одыбысты сен камыстың, өлгөн бойыбысты сен тиргистиң, јакангнаң сенинг алып тутпазын, алдындагы јолынгды баатыр кеспезин!—деп кыйгырыжып, сўўнгилеп турды.

Анча-мынча болордо, Арнайдың ла Шарнайдың эки сары абакайлары Алтын-Кажыкка базып келги-

леди, тизе јеңгил чөгөдөп ийди, тили јеңгил јайнап турдылар:

— Айланайын ак баатырым, айылга не кирбес, ак сүттең не амзабас, айрак-чеген не ичпес, амырап, конуп не албас.

Алтын-Кажык олорго айтты:

— Сагыш јаман ол болды не, сабада нениң јаманы бар, кижи јаман ол болды не, курсакта ненинг јаманы бар, айылдап та барза кайдар.

Арнайдың өргөзине Алтын-Кажыкты алып кирдилер, ак ширдектиң үстине отургустылар, алтын столды алдына тургустылар, аламыр-чикир ажын салып, айылчыны күндүледилер.

Анча-мынча бололо, јаан абакай туруп келди, јаан аркыттың кийининең колго тутса койт эткен кара тажуурды чыгарып келди, алтын чөчөйгө урала, Алтын-Кажыкка туда берди.

Алтын-Кажык чөчөйди алала,—Сенинг ичингде не бар, чөчөй?—деп сурады.

— Мениң ичимде сары корон бар—деп айдарда, Алтын-Кажык чөчөйдөги коронды отко уруп ийди. От јалбыжы јалбырт эдип, өргөнинг түнүгине камылды, ак өргө күйеле, когы артып јада калды, эки каанның абакайлары ондо кожо күйгилеп калды.

Көк уйына минип алып, Алтын-Кажык јанып келди. Онон бери Алтын-Кажыктың тебеезине чак түшпеген, Төрөлине јуу кирбеген, јаңгыс көк уйынаң чымалыдый уйлар кыймыраган, јаңгыс өлө беезинең јүс ажыра мал өскөн, олорды Алтайдың тууларына Алтын-Кажык кабырып јүрген, албатыны күндүлеп јүрген.

БАШПАРАК

Озо туштa Башпарак деп јокту кижи јуртаган. Јас келерде, Башпарак јаңгыс адын јегеле, јер

кааңды Тастаракайга бодоп, балкашка тўшсин деп кыйгырып турган Алтын-Кажыктың уйалбазын!“— дешти. Кечўнің балкажына келип киреpде ле эки тўңгей ак-сары, колы-будын чупчуп болбой, той балкашка јадып койды. Эки каан алаң кайкап, ат ўстинең тўже калыды. Эки каанның буттары той балкашка кадала берди, ойто чупчуп болбой, эки каан отура берди.

— Тенгериде Ўлген кудай, јер алдында Эрлик бий, бу кыйыннаң айрыгар!—деп јер торгылганча кыйгырышты.

Алтын-Кажык базып келеле, агын-кегин каткырды.

— Јокту-јойу албатыны кул эдинген каандар, өскўстинг колында өкпөни јаан көрўп блаап јиген ачап-сыйап каандар, слерге кем де болушпас. Каазы-кадар эдигерди куш тиштенип тенгери јаар учар, курт тиштенип јерге кирер, келген изигер бар болор, јанган изигер јок болор—деп айдала, көк уйын минип алып, сары ийдин ээчидип алып, ойто јана јортып ийди.

Алты кўн өдөрдө, Арнайдың ла Шарнайдың јонына келеле, Алтын-Кажык айтты:

— Кайыш курлу кара албаты! Кааныгарды өлтўрип салдым, мынаң ары бойыгар билигер. Олјого келген јон болзогор, ойто јаныгар, озодоң бери јуртаган јеригерге барып, мынаң ары јакшы јадыгар, азыраган малыгарга куйругын сўретеп бөрў кирбезин, бойыгарга ўлдўзин тудунып јуу келбезин.

Оны уккан албаты јап эдип јада тўшти, јерге јетире мургуди.

— Өчкөн одыбысты сен камыстың, өлгөн бойыбысты сен тиргистиң, јакаңнаң сенің алып тутпазын, алдындагы јолынгды баатыр кеспезин!—деп кыйгырыжып, сўўнгилеп турды.

Анча-мынча болордо, Арнайдың ла Шарнайдың эки сары абакайлары Алтын-Кажыкка базып келги-

леди, тизе јеңгил чөгөдөп ийди, тили јеңгил јайнап турдылар:

— Айланайын ак баатырым, айылга не кирбес, ак сүттең не амзабас, айрак-чеген не ичпес, амырап, конуп не албас.

Алтын-Кажык олорго айтты:

— Сагыш јаман ол болды не, сабада ненин јаманы бар, кижи јаман ол болды не, курсакта ненин јаманы бар, айылдап та барза кайдар.

Арнайдың өргөзине Алтын-Кажыкты алып кирдилер, ак ширдектиң үстине отургустылар, алтын столды алдына тургустылар, аламыр-чикир ажын салып, айылчыны күндүледилер.

Анча-мынча бололо, јаан абакай туруп келди, јаан аркыттың кийининең колго тутса койт эткен кара тажуурды чыгарып келди, алтын чөчөйгө урала, Алтын-Кажыкка туда берди.

Алтын-Кажык чөчөйди алала,—Сенин ичингде не бар, чөчөй?—деп сурады.

— Менин ичимде сары корон бар—деп айдарда, Алтын-Кажык чөчөйдөги коронды отко уруп нйди. От јалбыжы јалбырт эдип, өргөнин түнүгине камылды, ак өргө күйеле, когы артып јада калды, эки каанның абакайлары ондо кожо күйгилеп калды.

Көк уйына минип алып, Алтын-Кажык јанып келди. Онон бери Алтын-Кажыктың тебеезине чак түшпеген, Төрөлине јуу кирбеген, јаңгыс көк уйынаң чымалыдый уйлар кыймыраган, јаңгыс өлө беезинең јүс ажыра мал өскөн, олорды Алтайдың тууларына Алтын-Кажык кабырып јүрген, албатыны күндүлеп јүрген.

БАШПАРАК

Озо туштa Башпарак деп јокту кижи јуртаган. Јас келерде, Башпарак јаңгыс адын јегеле, јер

сўрўп баштады. Анча-мынча болбой туруп, агашташты јакалап, алтан-алты тиштў, ачап-сыйап Јелбеген јетти. Кара бажын тырманып, кайнаган бийдин тўжўрип, сўмеленип, Башпаракка кыйгырды:

— Башпарак, Башпарак, келип бажымды бийттеп берзең!

Башпарак мойношподы. Јелбегеннинг бажын кырып отурала, тере таарга кире конгонын билбей калды. Јелбеген Башпаракты јўктенип алала, сууның јарадына келди. Башпаракты таарыла сууның јарадына артызып салала, бойы балыктап барды.

Башпаракка кўн-ай кўлўмзиренгендий болды, ол таардан чыгып, јанында јаткан чирик јадыкты оодып-сайап, јутпа Јелбегеннинг таарына сугуп салды. Колы-буды јерге тийбей, коо јалангын көстөп, башка неме сананбай, Башпарак сўрўп турган кыразына јўре берди.

Јелбеген тудуп алган балыктарына сўўнип, таарының ичин ајыктабады, сезип тура тўшпеди, је барадала сананды: „Башпарак ölölö, кайылып бараткан болбой, кандый јенгил боло берген эди“.

Јелбеген айылына једип келерде, кыстары кырыжа-согужа јўгўрўжип келеле, јўзўн-јўўр кыйгырышкан: „Бу адабыс чирикле тере дубтаарга туры эмеш пе?“ Је Јелбеген, јердий карарып, удура улуп чыкты. „Ыраланбагар, тögўне калырашпагар, мен Башпаракты экелдим!“ — деген.

Таарды тўрген-тўкей ача тартала, Јелбеген јерге арай ла јыгылбады, körzö, не болзын — чирик јадыктынг оодыктары!

— Акыр, эртен сеге јетпезем körўп ал! — деп, Јелбеген јетең эрдин јара тиштенип, тегин јерге јерди казып, ачузын бадырып болбой кекенди. Эртезинде, чылаган бойы амырап калган Јелбеген Башпаракты köстöп барды, келеле, база ла јарамзыды: — Башпарак, бажымды körўп берзең?

— Је кем јок — деп, Башпарак jöпсинди. Јелбеген оны таарына база ла сукты. Кечеги јерине једип

келеле, ойто ло балыктай берди. Башпарак таардан тўрген чыгып алала, таарга толтыра таштан тыгып салды. Јелбеген келеле, таарды алып, айылына меңдеди: јолой чала сезип ийди: „О, бу Башпарак кандый уур боло берди“. Айылына једип ле келерде, кыстары база ла чыңгырыжып, чуркурашты. „Адабыс таштарла очок, баспак эдерге келеткен эмес пе?“—дешти.

— Оосторыгар јапкылагар, Башпаракты сойор бычак белетегер!—деп, Јелбеген ачынды.

Је качажып, Башпарак таарда база ла јок болды.

Ачынганына Јелбеген кыстарын арай ла чыбыктабады, јўзи-оозын тырманып, ары-бери баскындап, чыңгырды:—Акыр ла болзын! Једип ле алзам!..

Эртезинде Јелбеген ойто Башпаракка једип, ўнин јымжадып, Башпаракты кычырды: „Башпарак, бажымды база бир катап ајыктап берзең?“ Башпарак келерде, Јелбеген оны быжулап, таарга сугала, оозын тыңг буулап алды. Эмди јолой балыктабай ла барып, айылына јетти. Кыстары сўўнгилеп, кыйгырыжып чыкты: „Эмди адабыс чын ла Башпаракты экелиптир!“

— Је!—деп, Јелбеген јакыды.—Мен одындап келейин, слер Башпаракты божотпогор!

Јелбеген јўре берерде, Башпарак кыстарга айтты: „Мени божодыгар, мен слерге озогы кожонгойын көргўзерим“. Кыстар оны божодып ийген.—Је, адагардың ўлдўзин беригер!—деп, Башпарак сурады.

Кыстар ўлдўни алып бердилер.

— Ончогор јергелей турыгар, ойынды баштайлы! —деп, Башпарак јакыды. Кыстар каткырыжып, јергелей тургылап ийди.

Башпарак ары-бери базып јўреле, Јелбегеннинг каткырыжып, сонуркажып турган кыстарының баштарын кенетийин бўртўп ийди. Кыстардың баштарын јаңгыс орынга салала, јуурканла бўркеп салды, эттерин јаан кара казанга кайнадып койды.

Бойы дезе айылдың ичинең тышкартына чыгара ичеген казып алды.

Јелбеген једип келди. „Фу! Фу! Бу менинг јыдым кайданг јытанат? Бу казанда Башпарак па?“—деди.

Аштаганына этти казаннанг чыгарып, јудуп турды.—Балдарым, туруп эттенг јигер!--деп кыстарын кычырды.

Кем де турбады.

Јелбеген мачылдада чайнанып, бир колына эт тудунып алып, балдарын ойгозорго јуурканды ача тартты. Орыннанг баштар тоголоныжа берди. Јелбеген оны көрөлө, санаазы алдастанып кыйгырды:

— Башпарак, сен кайда?

— Тышкары одын јарып јадым!—Башпарактың ўни угулды.

Јелбеген чыгып келзе, не де јок. Аамайзырап, калјурып, таралјып басты.

— Сен кайда, Башпарак?

— Мен мында, ичегенде!

Јелбеген ичегенге кирерде, Башпарак ичегеннинг бир учынанг чыгала, айылга кирди.

— Сен кайда, Башпарак?—деп, Јелбеген казырланды.

— Мен мында! — дейле, Башпарак ичегеннинг оозында сакыды.

Јелбеген ичегеннең чыгып ла келедерде, Башпарак оның ўстине казандагы изў мўнди уруп ийди. Јелбегеннинг тўктери јулунып, эди-каны кўйе берди.

— Канайдайын, канайдайын!—деп, Јелбеген киреp јерин таппай барды.

— Барып, ол атпагалду агашка сөйкөн — деп, Башпарак карузын берди.

Јелбеген сөйкөнип ийерде, оноң артык оору болуп, каны-јини јайрай берди.

— Башпарак, болушсанг, канайдайын!

— Барып, ол кумакка анданып ий!

Јелбеген ангданды. Оору оног артык тыҥыды: Јелбеген ыйлап-сыктап, санаазы чыгып, кыйгырды.

— Башпарак, кайдаар барайын?

— Мойынына таштаҥ буулайла, суугa калып ийзеҥ?—деп, Башпарак макатыды. Јелбеген калып ийди.

АРБАНЫҤ ЧАРАКТАРЫ

Озо туштa алтай улус кыра сӱрбей, аш öскӱрбей, јайы-кыжыла јӱк ле мал азырайтан.

Је бир катап кар кайылгалакта, теҥерини кара булут бӱркеп, тогус кӱннинҥ туркунына ургун јааш јааган. Онынчы кӱнде корон соок келген. Бастыра јер калыҥ тошло бӱркеле берген. Аттар ölöҥ бедреп, тошты оодо чапчып тургандар. Уйлар тошты јалап јӱрдилер. Курсак таппай, бастыра мал кödӱртип јыгылган.

Улус эттиҥ амтанын да ундуган, јаҥыс ла кара сууны кайнадып ичер болгон. Карыган улус ээчий-деечий ölгилеп турган, јииттердиҥ кӱчи там ла астай берген, кыстар дезе кӱлӱмзиренбей де барган. Тӱбек, карангуй тӱн чилеп, ончо улустыҥ санаазын аймадып ийген. Айландыра кожоҥныҥ ордына онту угулар болды. Керек дезе агаштар да шуулабай, куштар да унчукпай барган. Јаҥыс ла ӱренчи деп кушкаш чыйкылдап, ары-бери учуп јӱрди. Улустыҥ ölӱп турганын körölö, ол санааркай берди. „Олорго канайда болужар? Улусты ач ölӱмнеҥ канайда аргалаар“—деп сананды.

Ӱренчи алдында ыраак чöлдöргö көп катап учуп јӱрген. Ондо ол тураларда јуртап јаткан орус улусты көргön. Јаскыда олор јерди сӱрӱп, аш чачатан. Ӱй улустары дезе изӱ печкеге калаш быжыратан. Учуп јӱрген ӱренчилерди амтанду калаштыҥ оодыктарыла кӱндӱлейтен.

Ўренчи бу мыны эске алынала, сўўнчилў секирип, тууларда јаткан улуска айтты:

— Мен слерге болужарым.

Оноўдо айдала, ўренчи чөлдөр јаар учуп јўре берди.

Өлөрдиң бери јанында јўрген улус оны көстөриле ўўдежип, терең ўшкўрип, артып калгылады.

— Мындый кичинек кушкаш албатыны канайда аргалайтан? Оның кўчи канайып једетен?—деп санаркагылады.

Је ондый да болзо, ўренчини сакып, учуп келер јолын карап турдылар. Јас келди. Кўннің чогы изип, јерди бўркеген тошты кайылтып ийди. Суучактар шоркырап акты. Јер јажарып, анда-мында чечектер өзўп чыкты. Аштаган улус јўк арайдаң кыймыктангылап, јалангга чыгып, кандык казып јиди. Боўлоры дезе тенгерини карап, учуп барган ўренчининг јанарын сакып турды. Ўренчи көрўнбес болды.

— Оны, байла, карчага тееп апарган болор—деп санангылады.

Је ўренчи, тўн-тўш амырабай, учуп баратты. Чөлдөрдө камыш өлөң јайканып турды, кайынгдар јажыл торко кийимин кийип баштады.

Орус крестьяндар јаланда кыра сўрўп турган. Таарларда толо ўрен аш болды. Бир таарда буудай, экинчи таарда дезе арба.

Ўренчи ашту таарлардың ўстинче айланып, учуп јўрди, је сурак јогынаң аш аларга јўреги тыгынбады. Айдарда ўренчи јерге ўч катап согулала, јараш кыс боло берди. Эки јаагы кызыл марал, көстөрининг каразы бороңоттый, кабактары учкан кушкаштың канаттарыдый.

Кыс кырачыга јууктап келеле, јерге јетире мўргўп, туулардагы аштап, өлўп турган улус керегинде куучындап берди.

— Бис экўде ол улусты ач өлўмнең айрып алар арга бар—деп, кырачы айтты.

— Меге бир эмеш буудай бер—деп, кыс сурады.

— Јок, тууларда јай кыска, буудай чачса, оныз бышпай, күски соокко тоңуп калар. Мен сеге торт арба берейин —деп, кырачы каруузына айтты.

Ол бир таарычакка толтыра арба урала, кыска берди. Кыс аш үрендеер өйди јолдо өткүрип, ороӥтыбазын деп, ого ээрлү ат берди.

— Түрген бар—деп, кысты үйдежип айтты.

Кыс ого быйанын јетиреле, туулар јаар мангатты. Је тууларда, көк таштың кийининде, оны алтан кулаш куйрукту көк бөрү сакып, оозын ачып алып, тиштериле карсылдадып отурды. Кысты көрөлө, ол ичкери калыырга белетенип алды. Кыс коркуган бойынча, туура секиреле, катап ок үренчи боло берди. Арбалу таар јерге түжеле, арбазы төгүле берди. Кыстың минген ады бөрүден үркүйле, айылы јаар ойлой берди.

Үренчи баалу арбаның чарактарын оозына түрген терип алды.

Көк бөрү үренчини кабарга тап этти, је үренчи оның алдынаң учуп чыкты.

Бөрү јерге аңданала, јайзаң боло берди. Төгүлген арбаны эдегине терип алала, ууштап-ууштап јип койды.

Сакыган улуска үренчи једип келеле, арбаның чарактарын берип ийди. Онон ойто кыс болуп кубулала, орус улус канайда кыра сүрүп, аш үрендеп, калаш быжырып турганы керегинде куучындап берди.

Тууларда јаткан алтай улус јерди казып јымжадала, арбаның чарактарын үрендеп салдылар. Күскиде арбаның түжүмдү мажактарын јуунадып, көп арба согуп алдылар. Оның кийининде олор јылдың сайын талканду чай ичер болдылар. Аштап јүрерин онча улус ундуган. Уулдар күлүмзиренер, кыстар кожоңдожор болды.

Күскиде көп той болды. Арбаның чарактарын таап экелген кысты кудалаар уулдар көп чыкты. Је

Горно-Алтайская областная БИБЛИОТЕКА.

ТУРАЧАКСКАЯ детская библиотека.

ол кыс кемге де барбай, ойто ок ўренчи кушкаш бололо, өзөктөр сайын учуп, кожогдоп јўрген. Кайда ла кижиниг айылын көрзө, ого учуп келеле, агашка отурып, орус улус керегинде куучындаар болды.

Алтай улус оны угуп-угуп јўреле, учында орус улуска јууктада көчўп барала јадар дежип санандылар. Олор бисти туралар тургузарга, малга кышкы азырал белетеерге, кулурдаг калаш быжыраргa ўредер дештилер.

Јайзаг катап ок бөрў болуп кубулала, улусты өткўрбей, коркудып јўрди. Је оног кем де коркубады.

Алтай улус ўренчиниг кийининен барып, орус албатыла јаан најылар болуп, јакшы јуртай берген.

ТОРКО-ЧАЧАК

Озо, озо Алтайда Торко-Чачак деп атту кыс өскөн. Јодродый кара көстў, сологыдый кабакту бўткен.

Бир катап оныг карыган адазы оорый берерде, энези кызына айтты:

— Кару кызым, Торко-Чачак, кайралду камды барып кычыр. Тўрген јўр, эрке кызым, Торко-Чачак.

Кызычак јагыс адына минип алып, камды көстөп јўрўп ийди.

Камныг јаткан кааза айылы Тўрген суунын јарадында турган.

Кам, айылының эжигин ачып, от јанына отурып алала, кайыг урынаг чөчөй јазап отурды. Кабагы оныг аралдый, сагалы торт јерге јетире өскөн. Торко-Чачакты ол ыраактаг көрўп ийди.

Ат јазалы ўренчидий шынгыражып, чачактары ай јаркындый мызылдажып, Торко-Чачак келетти.

Оны көргөн камның оң колындагы бычагы тизезине түжеле, кан чыгара чийе сокты. Сол колындагы чөчөйи от јаар тоголоно берди. Көргөн көзин јумарын ундуп, ачкан оозыла эрмек айтпай, тым отура берди. Торко-Чачак үч катап айтты:

— Улу адабыс, менинг адам оорып јат. Бир болужыгар јетиригер!

Је, Торко-Чачак база катап айдарда, кам терең уйкудан јангы ойгонгондый болды, үч катап эстейле, каруузына айтты:

— Эртен тан атса ла слерде болорым.

Уйкудан улус тургалакта, аркада күүктер ойгонголокто, айылдардан ыш чыккалакта, көп күзүнгичектердин табыжы шыгырап чыкты, тереле јапкан түнүрдин табыжы угулды. Көп ийттер үрүп чыкты, чедендеги койлор мааража берди.

Оору өбөгөннин айылына кам тан аткалакта једип келген. Эрмек јогынан адынан түжеле, айылдын эжигин ачып кирди. Оныг уур тонын ла тегерик түнүрин улус айылга алып келди. Эски каптыг үстине элик терезин јайала, ондо јес көстү түнүрди кеjегезинен (кайыжынан) буулап койдылар. Оныг алдына јалбак ташка отту костоң салала, јараш јытту арчынды өртөп койдылар. Кам бөрүгин көзине јемире кийеле, эртен тураган ала энгирге јетире үн јок отурды, керек дезе курсак та јибеди. Түн кирген соңында, кам түнүрин отко кургатты. Манјакту тонын, күзүнгичектерин күзүредип кийди. Сары үкүнинг канадыла чүмдеген бөрүгин көзине кептей тартты. Мөндүр ошкош ак-сур топчылар эки јаагына тоголоныжып тургылады.

Кам үч, төрт катап эстейле, туруп чыгып, бар үниле кыйгырып ийди. Тижин кыјырадып, тумчугыла јылкы мал чылап, бышкырып турды.

Кам камдап токтойло, агаш айакка толтыра аракыны јангыс тынып ичип ийди. Эчкинин тепшиде јаткан өкпө-јүрегин алган боюнча, јангыс чайнам

ол кыс кемге де барбай, ойто ок ўренчи кушкаш бололо, өзөктөр сайын учуп, кожонгдоп јўрген. Кайда ла кижинин айылын көрзө, ого учуп келеле, агашка отурып, орус улус керегинде куучындаар болды.

Алтай улус оны угуп-угуп јўреле, учында орус улуска јууктада көчўп барала јадар дежип сандылар. Олор бисти туралар тургузарга, малга кышкы азырал белетеерге, кулурдаң калаш быжырарга ўредер дештилер.

Јайзаң катап ок бөрў болуп кубулала, улусты өткўрбей, коркудып јўрди. Је оноң кем де коркубады.

Алтай улус ўренчининг кийининен барып, орус албатыла јаан најылар болуп, јакшы јуртай берген.

ТОРКО-ЧАЧАК

Озо, озо Алтайда Торко-Чачак деп атту кыс өскөн. Јодродый кара көстў, солоңгыдый кабакту бўткен.

Бир катап оның карыган адазы оорый берерде, энези кызына айтты:

— Кару кызым, Торко-Чачак, кайралду камды барып кычыр. Тўрген јўр, эрке кызым, Торко-Чачак.

Кызычак јаңыс адына минип алып, камды көстөп јўрўп ийди.

Камның јаткан кааза айылы Тўрген суунын јарадында турган.

Кам, айылының эжигин ачып, от јанына отурып алала, кайың урынаң чөчөй јазап отурды. Кабагы оның аралдый, сагалы торт јерге јетире өскөн. Торко-Чачакты ол ыраактаң көрўп ийди.

Ат јазалы ўренчидий шыңгыражып, чачактары ай јаркындый мызылдажып, Торко-Чачак келетти.

Оны көргөн камның оң колындагы бычагы тизезине түжеле, кан чыгара чийе сокты. Сол колындагы чөчөйи от јаар тоголоно берди. Көргөн көзин јумарын ундуп, ачкан оозыла эрмек айтпай, тым отура берди. Торко-Чачак үч катап айтты:

— Улу адабыс, менің адам оорып јат. Бир болужыгар јетиригер!

Је, Торко-Чачак база катап айдарда, кам терең уйкудаң јаңгы ойгонгондый болды, үч катап эстейле, каруузына айтты:

— Эртен таң атса ла слерде болорым.

Уйкудаң улус тургалакта, аркада күүктер ойгонголокто, айылдардаң ыш чыккалакта, көп күзүңичектердиң табыжы шыңгырап чыкты, тереле јапкан түңүрдиң табыжы угулды. Көп ийттер үрүп чыкты, чедендеги койлор мааража берди.

Оору өбөгөннің айылына кам таң аткалакта једип келген. Эрмек јогынаң адынаң түжеле, айылдың эжигин ачып кирди. Оның уур тонын ла тегерик түңүрин улус айылга алып келди. Эски каптың үстине элик терезин јайала, ондо јес көстү түңүрди кеjегезинеңг (кайыжынаң) буулап койдылар. Оның алдына јалбак ташка отту костоң салала, јараш јытту арчынды өртөп койдылар. Кам бөрүгин көзине јемире киjеле, эртен тураданг ала энгирге јетире үн јок отурды, керек дезе курсак та јибеди. Түн кирген соңында, кам түңүрин отко кургатты. Манјакту тонын, күзүңичектерин күзүредип киjди. Сары үкүнің канадыла чүмдеген бөрүгин көзине кептей тартты. Мөндүр ошкош ак-сур топчылар эки јаагына тоголоныжып тургылады.

Кам үч, төрт катап эстейле, туруп чыгып, бар үниле кыйгырып ийди. Тижин кыјырадып, тумчугыла јылкы мал чылап, быңкырып турды.

Кам камдап токтойло, агаш айакка толтыра аракыны јаңгыс тынып ичип ийди. Эчкиниң тепшиде јаткан өкпө-јүрегин алган боюнча, јаңгыс чайнам

эдип јудуп ийеле, кату сыркынду мынайда айтты:

— Торко-Чачакты тутканча ла јок этсин. Ол албатыдаң бүткен јараш кыс эмес, јердиң-сууның ээзи. Бу кысты јок этпезегер, слердиң албатыдаң јаантайын оору айрылбас, үй улустың балдары кырылар, уйлардың бозулары кырылар.

Оны уккан үй улус көңкөрө јыгылды. Карыган эр улус көстөрин јаба тутты, сабарларының ортозынаң изү јаштары сызылып чыгып турды. Јиит улус эки катап кызаргылады, эки катап кугаргылады.

— Торко-Чачакты агаш күпке бектезин, ол күпти тогус темир курчула кагала, Түрген сууга салып ийзин—деп, кам ононг ары айтты.

Кам тонын канјалайла, түңүрин јүктенип, адына минеле, јана берди.

— Эй!—деп, кам бойының јалчыларын кыйгырды.—Түрген сууның јарадына барыгар, суу мегe бир күп агызып экелер учурлу. Оны тудуп алала, ачып көрбөй, менинг айылыма экелеригер, бойыгар ыраак, агаш ортозына бараргар. Кыйгы-онтүүнің јаңгылгазы угулза ойто келбегер. Менинг айылыма үч күн өткөн соңында киреригер.

Камның кату јакылтазын бүдүрерге јүректери барынбай улус јети күн отургылады. Торко-Чачак јети күнге ыйлады. Сегизинчи күнде улус тыт агаштаң күп эделе, тогус темир курчу кагып, Торко-Чачакты ого отургузала, Түрген сууга салып ийдилер.

Ол күн дезе бир Балыкчы деп атту өскүс уулчак Түрген сууның јарадында кармактап јүрген. Көрзө, суула јаан күп агып келеткен, уулчак оны тудуп алала, јажыл јапажына экелип, малтала түбин кодоро согордо, күптең бир кыс чыгып келген. Колында малталу Балыкчы көргөн көзине бүтпей, бир кезекке тура калды, онын јүреги, аспан чылап, секирип чыкты.

Ачап камның кылыгын Торко-Чачак Балыкчыга

тоолой айдып берди. Балыкчы кысты күптеҥ чыгарала, оноор бойыныҥ тудаган сары ийдин сугуп, күпти катап сууга салып ийди.

Камныҥ јалчылары күпти тудуп, айылга экелип кийдиреле, ойто баргылады, је олор айылдаҥ тыҥ ырагалакта кыйгы, онту, улуш угулды.

— Болужыгар! Болужыгар!—деп, кам кыйгырды.

Је јалчылары камныҥ јакылтазы аайынча ононг ыраак југургиледи.

Камныҥ јалчылары үч күн өткөн соҥында бурулдылар. Келеле көрзө, кам отты кечире јыгылып калган эмтир. Ониҥ кирлү тамагын кем үзе кемиргенин олор оҥдоп болбодылар.

Торко-Чачак Балыкчыла кожо јажыл јапашта јуртай берди. Је кара јаҥыс коомой болгоны—јиир курсактаҥ түреї берди. Балыкчы Торко-Чачактыҥ јаражын көрөр деп, балык тудуп болбої барган. Балыкчы кармагын алып, канча катап баспады болбогої! Је бир алтам базала, ониҥ кийининде ойто ло јана болор. Каа-јаа албаданып, эмеш ырада баса да, Торко-Чачак көрүнбеї калза ла, ониҥ чырайын көрүп аларга, ойто јанып келер.

Айдарда Торко-Чачак кайыҥныҥ јалбак тозын алып, курч бычакла бойыныҥ чырайын ого јараштыра кезеле, сууныҥ јанына апарып, кадап салды. Эмди Балыкчы кармактаганда, ониҥ сүриненҥ көзин албай, көрүп отурар болды.

Бир катап кармактап турала, јаан балыктыҥ тиштегенин Балыкчы билбеї калды — кармактыҥ сабын ычкынып ийген. Кармактыҥ кылы дезе, сууныҥ јарадында Торко-Чачактыҥ сүрин кадаган агашка оройї тартылала, оны сууга агыза берди. Оны укkан Торко-Чачак эки јалмажын согунды, алты шаҥкызын јулунды, ыйї өткүре мынайда айтты:

— Ол тосты кандый ла кижи көрзө, бери келетен туры! Кайдаҥ билер, мениҥ сүрим кемниҥ көзине озо көрүнер? Калак, Балыкчы, мынаҥ кач, олор сени өлтүрер! Бу сууны јараттаї өрө бар, көк

эчкининг терезинең јакы көктөп ал, кök торбокко минип алала, ойто бу сууны јараттап, мени бедреп бар.

Түрген суунынг оозында Кара-Каан деп каан јуртап јаткан. Онынг кулдары сүрлү тосты тудуп алала, Торко-Чачактынг сүрин көргилеп, иштеер ижин ундуп койдылар. Бөрүктерин суу агысты, малдары тарап-таркап басты.

— Бүгүн байрам деп слерге кем айткан? Кемнинг тойын тойлоп турыгар?—Кара-Каан, кулдарына јаба једеле, кыйгырды.

Бу ла өйдө ол тосто јурап салган сүрди көрүп ийди. Кулдарынанг оны блаап алала, аттынг тискинин ол сууны өрө бура тартты, Кара-Кааннынг кийининең онынг баатырлары, кезерлери, алыптары мангтатты.

Јажыл јапашта Торко-Чачак јангыскан отурган. Казыр бүдүштү черүлерди, Кара-Кааннынг бойын да көрөлө, ол ыйлабады, каткырбады да. Кара-Кааннанг коркып, эрдин ачып, эрмек айтпай, јүзүнкүмүш јазалду, ак-боро атка минип, кожо јортуп ийбей кайтты.

Үч јыл өткөнчө Кара-Кааннынг јуртында Торко-Чачактынг эрмектенгенин бир де кижи укпады. Үч јылга ол күлүмзиренип, типтерин бир де кижиге көргүспеди. Үч јылга ол ыйлабады да, каткырбады да.

Бир күн эртен тура Торко-Чачак кенетийин эки алаканын чабынды, омок сүүнип каткырды: түрген сууны јараттай кök эчки јакылу, кök букачакка минген бир јиит уул келетти.

— Айланайын, Торко-Чачагым, сен ол самтар кийимдү кижини көрөлө, каткырдынг эмеш пе?—деп, Кара-Каан сурады.

— Эйе, ого каткырдым!

— Айланайын, Торко-Чачагым, сенинг ондый кижиге каткыратанынгды билген болзом, мен бу үч

jылдыҥ туркунына букага муҥ катап минер әдим. Jе алдырбас, мен сени әмди де ойнодорым.

Кара-Каан Балыкчыны өргөзине кыйгырып алала, буказын айрып алды, әчки терези тонын албанла блаап кийди. Бу ла туштa Торко-Чачак ого jуук-тап келеле, араай айтты:

— Мениҥ бажым билген кааным! Слер көк бу-кага минеле, эртен күн чыгып турарда ол бийик кырдаҥ ажып, бери келеригер. Ол туштa мен слер-ди тажуурда аракылу, алтын айакта кымысту ут-куп аларым.

Оны уккан Кара-Каан кичӱ баладый сӱӱнди, көк букага минеле, бийик кырды ажа берди. Торко-Ча-чак дезе канча баатырларын бойына алдыртала, мынайда jакыды:

— Эртен күн кырдаҥ көдӱрилзе ле көк әчки тонду, көк бука атту, jерди-туунын әәзи бис jаар келер. Оны өргөгө jууктатпай өлтӱригер.

Оны уккан баатырлар тӱниле өргөни әбиреде каруул тургусты. Таҥ адып, күн чыгарда, бийик кырдаҥ көк әчки jакылу, көк букага минген кижи көрӱнди. Оны өргөгө jууктатпай, баатырлар удура келип, ӱлдӱле чапкылап, jыдала кадагылады.

—Слер, бийттӱ-куртту таҥмалар! Мени, Кара-Каан-ды, өлтӱрерге турыгар ба?!—Кара-Каан алтан айры кыйгырды.

— Э-э! Jердиҥ-суунын әәзи, әмди Кара-Каан бо-ло бердиҥ бе? Jок, бисти мекелеп болбозыҥ!

Кара-Кааны бойынын баатырлары ийт jиир сеги jок, ийнеге келер терези jок әдип өлтӱ-рип койды.

Торко-Чачак дезе өскӱс Балыкчыны колынаҥ тутты, jажыл jараш jапажына кожоҥ-каткыла jанып ийди.

JӰС САГЫШ

Бир катап Тӱлкӱ ле Турна туштaшкан. Тӱлкӱ, бажын jабызадала, айтты:

— Ээ, бараксан Турна, сенинг будынг турганы ла экӱ туры ине!

Турна кайкаган бойынча, төмӧн кӧрди, чындап та эки ле чичкечек бут эмтир, Тӱлкӱнинг дезе бир, эки, ӱч, төрт табаш. Кайкаган Турна оозын ачып ийди.

— Ой!—Тӱлкӱ кыйгырып ийди.—Ой, бараксан Турна, сенде бир де тиш јок туры ине! Менде дезе одус алты тиш, јӱс сагыш, төрт сан, эки кулак, айдары јок јараш куйрук!

Турна бош тарына берди. Ачынган бойынча, мойынын өрӧ чӧйип ийеле, ыраакта кижи келеткенин көрӧлӧ, айтты:

— Ой-бай, кӱндӱлӱ Тӱлкӱ, анчы келип јат!

Оны укkан Тӱлкӱ куйругын айра минеле, борсуктың ичегенине кире конды. Турна оны ээчий кирди.

Анчы дезе олор экӱнинг онойдо кылынгандарын көрӱп алала, ичегенди келип каза берди.

— Ой, Тӱлкӱ, улу Тӱлкӱ,—Турна ыйлады,—анчы биске јууктап келеет! Слердинг будыгар төртӱ, одус алты тиштӱ, сагыжар јӱс, слер сӱме тапсагар, мынанг канайда аргаланарыбыс!

— Аргазын бойынг тап! Менде турганы ла бежен сагыш артты.

Анчы дезе там ла јууктап келетти.

— ... О-о-о кудай, Тӱлкӱ, мениг ижемчилӱ Тӱлкӱм, слердинг буттарыгар төртӱ, сагыжар бежен, мынанг канайда аргаланарыбыс?—Турна сурады,

— Аргазын бойынг тап. Мениг сагыштарым јер башка барды.

Анчы ичегенди казып, олорго јууктап келеле, Турнаныг узун будынанг тудуп, чыгара тартып келди.

Турнаныг куркуны мылтырт эдип калтыр. Кӧзи торт ло тоштый сооп калган, јӱреги амыр, сокпойт. „Байла, ичегенге тумчаланып калган болор“—дейле, анчы Турнаны туура таштап ийди.

База эмеш казала, кӧрӱп турза: Тӱлкӱнинг бар-

бак куйругы, торко чачактый jайылып, тырлаңдап jатты.

Аңчы Түлкүни куйругынаң тудала, чыгара тартып, өлтүрип алды, терезин jараштыра сойып алала, арчымакка экчей тудуп салып, „Айылыма келзем бычкагын бөрүкке кожорым, куйругын камчыныңг сабына буулап аларым, сыртынаң дезе алтын өңдү jака чыгар. Акыр, Турнаны база алып алар ошкош. Ийттерге курсак, байла, болбой“— деди.

Аңчы кайра бурулды, Турнаны jаткан jеринеңг таппады. Көрөр болзо, Турна тенгери түбине чыгып калган, керек дезе ок-саадак та jетпес эмтир.

Эки кулакту, төрт бутту, одус алты тиштү, jүс сагышту Түлкү онойдо базылды.

Jаңыс сагышту Турна дезе канайда сүмеленип, тирү артарын билеле, ады-чуу чыккан аңчыны да мекелеп ийди.

V КОРКУШТУ АЙЫЛЧЫ

Бир катап боро Борсук түнде аңдап барган. Тенгери түби таңдакталганча jүрген. Күн чыккалакта бойыныңг ичегенине jедип аларга меңдеди. Аңчыларга туштабаска, ийттерге сестирбеске, калыңг баргааныңг ортозыла, карангуй jердиңг куйузыла батпаңгдадып jанып келди.

Бойыныңг ичегенине jедерде ле кенетийин ого „бррк, брр...“ деген саңг башка табыш угулды.

— Бу не атазы болды?

Борсуктыңг уйкузы чыга берди. Канча бар түги ончозы маңдайына jуулгандый билдирди. Ал-jүреги дезе кабыргаларын оодо соголо, арай ла чыкпады.

— „Бррк-бррк“ деген табышты мен качан да укпадым, түрген барып, мендий ок тырмакту аңдар-

ды ончозын кычырадым, айу јайзанғның бойына айдадым. Јок, мен јанғыскан качан да өлбөзим.

Борсук онойдо айдала, Алтайдың канча кобыјиктерине, канча агаш-тажына јўрўп, тырмакту ангдарга ончозына јарлады:

— Ой, мениң айылымда кандый да коркушту айылчы келип калтыр! Кемниң јўреги јалтанбас, менле кожо баралы!

Анғдар Борсуктың сурагыла јуулып келди. Ончозы, кулактарын јерге јаба тудуп, тынгдады. Чындап та айтпаза, табышка јер селенгдеп турды.

„Бррк, бррк...“

Бастыра анғдардың тўги атрайып чыкты.

— Је, Борсук,—Айу јайзанг айтты,—бу сенинг айылынгда, кандый да болзо, оноор озо бойынг кир.

Борсук чала јалтанып, ары-бери ајыктап көрди, тырмакту анғдардың јаандары оның ўстине келгиледи:

— Кир, кир! Неге тырлажып турынг? — бойлоры коркугылап, куйруктарын минип алган турдылар. Керде-марда не-не боло берзе, качарга белен болдылар.

Борсук айылына чике эжигинең кирерге корколо, ичегеннинг тууразынанг касты. Ташту јерди казатаны коркушту кўч! Тырмактары бош эледи. Бир јанынанг бойының ичегенин ўреп турганына сўрекей кородоп турды.

Адакы учында Борсук јымжак јеңеске једип, бойының амырап јадатан бийик орынына јетти. Эмди көрзө, кандый да неме кажайып, „Бррк, бррк...“ —деп унчугып јатты.

Ол дезе алын колын төжине карчый салып алала, козырыктап уйуктап јаткан апагаш койон эмтир.

Анғдар каткыларына буурлары көжўп, токтоп туруп болбой, јерде анғданып јаткылады.

— Э-э чаалда, койон! Койон дезе койон! Койонноң Борсук коркуган!

— Уйадынгды кайда бектеерин?

„Чындап та айтпаза, мен бастыра Алтайга нениҥ учун кыйгыргам?“—Борсук бойында сананды. Ачынганын айдарга болбос болды, ак койоннынҥ ӱстине келди:

— Кедери тайыл! Мында козырыктайтан тапты сеге кем берген?

Койон ойгонды. Оны эбиреде бӧрӱлер, тӱлкӱлер, шӱлӱзиндер, јеекендер, јер киске база Айу јайзаҥ бойы мында эмтир. Койоннынҥ кӧзи там тегерийди. Бойы дезе суудагы талдый тырлажып турды. Эрмек айдарга оозы да ачылбайт.

„Је, не болзо, ол болзын!“—деп сананала, бараксан эки будын јерге бектеп базала, Борсуктыҥ маҥдайына калыды, онынҥ маҥдайынаҥ дезе, тӧнгӧзӧктӧҥ калыгандый, база ла калыды! Оноҥ ары аралга јажына берди. Койоннынҥ апагаш ичинеҥ Борсуктыҥ маҥдайы кажайа јолдоло берди. Эки буды дезе Борсуктыҥ эки јаагын кажайта јолдоп ийди.

Аҥдардыҥ каткызына агаш-таштар кожо каткырышты.

— Олор не мынайып сӱӱнижет?—деп, Борсук кайкады.

— Ой, Борсук, маҥдайыҥды, јаагыҥды сыймап кӧрзӧҥ! Кандый јараш боло бердиҥ!—деп, аҥдар айдышты.

Борсук јӱзин сыймаҥды, апагаш тӱк тырмактарына кысталып калды. Оны кӧрӧлӧ, Борсук Айуга комудалду келди.

— Улу таадам, Айу јайзаҥ, јерге јетире мӱргӱп турым! Бойым ӱйде болбодым, айылчылар бойыма кычырбадым, козырык угала, коркуган эдим. Канча аҥдарды тӱйметкенимди кайдайын. Кайран айылымды ӱрегенимди кайдайын. Эмди кӧрзӧгӧр: бажым ла јаагым кажайды. Бурулу кулугур кайра да кӧрбӧй, маҥтай берди. Мыныҥ јаргызын эдип беригер, бурулуны каруузына тургузыгар.

Айу Борсук јаар кылчайып кӧрди. Анча-мынча

ырап алала, база көрди, адакы учында мынайда айтты:

— Сенинг комудап jүрген бүдүжинг кайда? Озодо сенинг чырайың, jер ошкош, кара болгон, әмди дезе сенинг апагажыңа улус та күйүнер. Ол jерге мен турбаганыма, койон менинг чырайымды кажайтпаганына мен комудап турым. Бу чып ла чын ачу! Айдары jок, сүрекей ачу!

Jаан үшкүрип ийеле, Айу өрөкөн бойының jылуда, jараш та айылына тайбангдадып кире берди.

Борсук дезе ононг бери мангдайы ла jаагы апагаш jолду jүрер болуп калды. Кезикте мактанып та jүрет деп айдыжат.

— Менинг чырайымды jараш әдерге, койон көркий тың кичеенген! Бис әмди онула әр jажына арташпас нәjы болдыбыс. Менинг айылымда койоннонг артык айылчы әмди jок!

СОЛОДОЙ-МЕРГЕН

Алтыгы jанына ай чалыбас, ай карангуй агаш бүткен, үстиги jанына күн чалыбас, jаан, бийик туулар бүткен, jаш агажының бүри онгбос, jайгы күнде салкын түшпес, jараш чангкыр Алтайда, мынанг озо каан туштa балдар ырызы, үредүзи jок туштa, кебис кептү jалангда алты кырлу агаш айыл турды. Бу алты кырлу агаш айылдың ичинде Солодой-Мерген деп кыс бала, айылдың онг jанында алты кат ак ширдекте, көктөнип отурды. Эки колы ус бүткен, эки көзи курч бүткен Солодой-Мерген кыс бала сологы ошкош jараш эмтир. Кызыл марал чырайлу, кызылгаттый әриндү, кандык ошкош сабарлу, jодродый кара көстү, jобош jакшы Солодой-Мергеннинг азыраган адазы jок, әмискен оның әнези jок. Азырап алган адазы, Солодой-Мерген алты jаштуда, jууда өлгөн, әркелеп әмискен әнези, Солодой-Мерген эки jаштуда, өрткө күйген.

Јети јашка једеле Солодой-Мерген агаш айылды тудуп алып, таңынаң башка јаткан. Айыл эжигине кул болбой, көктөнип-шийденип Солодой-Мерген көркий карындажын азырап јүрди. Эјелү-карындашту эки бойы эки колыныңг күчиле элбек өйгө шыралай-боролой јаткылаган.

Ээртеп минер ады јок, эркеледип айдар энези јок, сок јангыс карындажы Кептеен деп атту болды. Кептеен деп карындажы энезинең артарда кемирчеги оныңг катпаган, кемине ол јетпеген. Эмди јети јашка јеткенче албаты ортозына јүрбеген, ойынкэкыр көрбөгөн.

Солодой-Мерген јажы јетпес карындажын јаантайын кичееп јүрет, түни-түжиле үредип айдат:

— Јаан кижи туштаза, „өрөкөн, слер“ деп айдып јүр, јаш кижи туштаза, „нөкөр, најы“ деп айдып јүр. Јортып јүрзеңг јол ödöриңг, јонго јүрзең сүме угарың.

Оны уккан Кептееңге ончо сөстөр јарт болды, је әјезиниң јакыганыныңг учурын Кептеен јарт билип албады. Јараш јас келерде, кушкаштар айландыра кожоңгдоордо, әјезиниң айткан куучынын Кептеен керекке бодобой, агаш айылдаң кыйып, ак јалангга јүгүрип барды. Ондо, ак јалангныңг ортозында, алты кижи иштенип јүрди. Алтан адыс ак јалангга арба салгылап, ачу тери төгүлгилеп турган эмтир. Сары арбаныңг чачыжы, салкын кептү јайылат.. Кептеен мыны көрөлө, бут бажына туруп алып, мындый сөсти айда салды:

— Бу јакшынак курсакты јерге тегин ле не төгүп, чачып турыгар, оны кушкаштар јип салар ине. Эмди ле талкан эдип јизе торт болор эмеј.

Оны уккан улус унчукпаста Кептеен аш үрендеп турган карыган өбөгөнгө айтты:

— Сен, карыганак, карыганча санаа алынбаган турың, неме билбес аамайларды баштап алала, аш-курсакты үреп јадың,

Оны уккан аппыйак ачынганына тудунган ажын

таштайла, Кептеенди келип арай ла сокподы. Ончо улус келип Кептеенге адылгылады: аш салбас, кандый јалкуныҥ балазы сен, јаан-јашты кӱндӱлеп айтпас, кандый тенектиҥ балазы сен?

Кептеен агаш айылына јанып келеле, әјезине айтты: „Акыр, акыр, әје, бир јаланҥга барарымда улус јерге аш чачып турган. Токтодорымда уккылабады. Онон ашты јерге аайы-тейи јок чачып турган карганакты сен аш ӱреп турыҥ дееримде, апшыйак ӱкӱс эдип ӱстиме келип, аш салбас кандый јалкуныҥ балазы, кижини кӱндӱлеп айтпас, кандый тенектиҥ балазы сен деп аайы-бажы јок уйалтты.

Мениҥ јӱзим изиди, уйадым мениҥ канды. Уйат дегенин эмди ле билдим, уйалып арай өлбөдим“.

Оны уккан Солодой-Мерген әјезиниҥ чоҥ кызыл чырайы кубулып айтты:

— Акыр, акыр, карындажым, иштеген улус ачынгадый јастыра сӧсти айткан эмтириҥ. Јерге салган аш—јаҥы аш болуп, онон элбек чыгатан, артыгыла улус азыранат, артырган ӱрен ашты—јаскыда јерге база салып, база јаҥыны өскӱрет. Аш јакшызы онон бӱтсе, эл-јонды кӱндӱлеп јӱрерине алдында ӱреткен јогым ба?

Карындажыныҥ бажын сыймап, әјези база катап јакарып турды:

— Он катап сананып алып, бир катап куучында; билер сӧзиҥ кӧп болзын, билбес сӧзиҥ јок болзын. Улус нени иштегенин—бойыҥ шӱӱп, билип јӱр.

Әјезиниҥ айткан учурлу сӧзин Кептеен јазап угуп алала, бир јаланга базып келди. Кӧс јетпес кӧк јалангда көрӱмјилӱ иштер кайнап, колесолу абралар кыра ортозында јӱргилейт. Абраларында агаш кайырчактарына өтӧк салган улус јер јаҥыртып јӱргиледи. Мыны көргӧн Кептеен бут бажына тура тӱшти, тыҥыда кыйгырып улуска айтты:

— Акыр, акыр, ишчилер, мениҥ сӧзим угыгар! Абрада слердиҥ јӧӧжӧгӧр—алтан јылга тӱгенбезин,

кайырчакта слердинг ажыгар—карыганча тӱгенбезин, канча јылдыңг туркунына оосторыгардаңг айрылбазын, менинг слерге кӱндӱлӱ кӱӱним бу!

Ондый сӧсти айдарда, Кептеенненг эмеш ле јаан уул абралу адын таштайла, оны келип сабады:

— Кижининг ижи иш ле болбой, тирӱ кижи нени ле иштеп албай! Ижибисти јамандап, шоодып, ӧтӧк јиирине кӱӱнигди эм јетиреринг бе?—деп, келип Кептеенди сурады.

Оны уккан Кептеен улуска айтканы мындый болды: „Акыр, акыр, улустар! Ӧткӱре мени сокпогор, ӧлтӱрбей тынымды беригер, јастыра айткан болорым ба, әјемненг барып угайын!“—деди.

Оны уккан улус Кептеенди таштайла, каткырыжып иштей берди.

Алмыс-шулмус Кептеен агаш айылына једип келеле, эжикти ачып, әјезине айтты:

— Акыр, акыр, әјейим! Бир јалангга барарымда, абрага ат јеккен, агаш кайырчакла ӧтӧк тарткан, јер јаңгыртып улус јӱрди. Абрада ажыгар јылга тӱгенбезин, кайырчакка салган курсагар карыганча курсак болзын. Оозыгардаң слердинг айрылбас—одус јылга курсак болзын деп јакшы кӱӱним айткам, олор дезе мени сокты, бойлорынаң кедери сӱрди.

Мыны уккан әјези: «Акыр, акыр, карындажым,—деди, Кептеенди јазап азырайла, јаңгыс ширдекке отургузып алып, јазап-лаптап куучындады,—келишкенче ле куучындабай, улустың эткенин озо лаптап көрӱп ал, куучындарын лаптап ук деп озо до јакыдым сени. Керектинг аайын билеле куучында, аайлабаган болзоң торт унчукпа. Көп адышта мерген болбос, көп айдышта чечен болбос. Беш катап санан, бир катап айт. Челдӱ эт тишке кысталар, чечеркек улус сӧскӧ кысталар. Чеченге салбай, терең санан, тенекке салдырбай, керсӱге ӱрен. Иштеер кӱӱндӱ болзоң иштеген улустаң суранып алып ишке ӱрен—бойына туза болор, кижиге сӱӱнчилӱ болор. Кары-

ган, кенегенге болужып jӱр, кебелген малды тургузып jӱр, тегин jӱрзенг комудабай, кожонгдоп jӱр».

Оны угуп алала, Кептеен айылынанг чыгып, базып баратты. Бир кырлангды ажыра базарда, бир деревне турды. Деревненинг ортозында бир тура кӱйӱп турды. Көп улус өчӱрип болбой, ого суу уруп, кумак чачып, jӱгӱрип турдылар. Кептеен дезе эбиреде базып бижеледи, айландыра jӱрӱп кожонгдоды. Улус өртти өчӱрип божойло, Кептеенди келип көмөлөгиледи: «Бистинг тура кӱйерде, маказырап бижелеген бединг? Jаман кулугур, бистинг jерденг ары бар. Иш билбес, килеш билбес кандый байдынг балазы бу».

Кептеен сӱрдӱреле, ойто айылына келди. Солодой-Мерген эjезине ончозын jартап куучындап берди.

Чонг кызыл чырайлу Солодой-Мерген эjези кугара берди. Кептеенниng jанына келип, айткан сӧзи мындый болды:

— Акыр, акыр, карындажым. Барар jолдынг учын көрбӧй, анаар ла ижи jок тенип баспай jӱр, керектинг аайын билбей — келишкенче ле кожонгдобо. Кожонгдоп, бижелеп jӱр деген болзом, сени өрт өчӱришпей кожонгдо деген эмезим, кӱйӱп jаткан турага бир көнӧк суу урган болзонг, улус сени мактаар эди. Бажынгды сыймап эркеледер эди.

Кептеен эжикти ачып, чыга конды. Ол баратса, бир тайганынг колтыгында агаш туралар көрӱнди. Jети тӱнгей бай куманды кижи чочколор өртӧп jат. Ак jалбыштынг ортозында семис, jараш чочколор тоолонып өлӱп jатты. Оны көргӧн Кептеен бир көнӧк суу экелип, чочколордынг ӱстине уруп ийди. Өлӱп jаткан чочколор өлӱмнең айрылып манташты. Кӱйӱп jаткан jалбыштуу отторы суу урарда өчӧ берди. Оны көргӧн jети бай Кептеенди келип тептилер. Бу тужында Кептеен мындый сосло jалынды:

«Акыр, акыр, улустар, мени өлтӱре сокпогор, эjеменг барып угайын, jастыра кылындым эмеш пе?»

Кептеен ононг турала, jӱгӱргенче айылына келди, агаш айылдынг эжигин ача тартып кире конды.

— Акыр, акыр, эјейим! От күйүп тургажын, үстине суу урары төгүн эмтир! Јети бай куманды бир јерде чочколор өртөп јадарда, үстине суу урарымда, олор мени соккон — деп, Кептеен ыйлады.

Солодой-Мерген эјези айтты:

— Акыр, акыр, карындажым, јастыра эткенинг чын эмтир. Чочко ло тура түҥей бе? Сууны не керек ургаҥ? Улус нени эдип јатканын озо баштап көрөлө, билип алар керек болгон. Олор чочколорды кыжыла јийр согум эдип белетеген, сен дезе чочколорды кыйнагылап турган деп аайлаган эмтириҥ. Арга јок јобогонго, болуш јок оору малга болужып јүр.

Оны угала, Кептеен база ла чыгара јүгүрди, кара агаштыҥ ортозында бир јуртка келерде, јети којойым эзирик, аракыга күйүп тоголонгылап јатты. Кептеен олордыҥ јанына келеле, турган јаан сабатты алала, јети којойымныҥ баштарына бир сабаттаҥ суу урды.

Којойымдар Кептеенди келип сокты.

Кептеен айылына једеле, эјезине коптонды:

— Эје, мени којойымдар сокты. Эзирик, аракыга күйүп тоголонгылап јадарда, күйгилеп калбазын деп, баштарына суу урарымда серийле, олор мени сокты-лар.

Эмди эјези Кептеен карындажына арбанбай да, ачынбай да беш катап јастыра кылынганын јети күнге куучындады. — Је којойым байларга јакшы да эт-сеҥ, сеге јакшызын јетирбеген — деди.

Оноҥ ары Кептеен тереҥ шүүнип, көп иштенип, кижи болуп торныкты, кийинин-алдын сананар болды. Јаан да иште, кичинек те иште муҥ катап санан деп, Солодой-Мерген эјези карындажын јакыган. Оны укkан Кептеен шүүнип, эјезинеҥ артык керсү болды. Беш катап јастырганын бежен катап сананды. Сок-тырып јүрер јокту Кептеен јон башкарар эр болды.

САҢЫСКАН, ТЎЛКЎ ЛЕ СЫҒЫРҒАН

Тарсыл бажы јалтырашкан, канча тууларга курчаткан, кажат болгон јаратту тегерик сўт көл јатты. Тегерик көлдиң јаказында, айры талдың бажында ак мыкынду Саңыскан уйа јазап алган. Ичин јакшы јылулап алала, јети јымыртка салып, јети баланы базып алала, олорды јакшы чыдадып аларга энези јаантайын килеп јўрди. Энгирде, тўнде соокко тоңгурбаска эки канадыла јаап турды. Энезиниң экелген јемин балдары тойо јигилеп, коңжоорына экелген ару суууны маказы канганча ичкилеп отурды.

Јети бала јергележип, кўнўң сайын јаанап турды. Уйаның тўби тапчы болды. Оны көргөн эне-адазы айдары јок сўўништи.

— Удабастаң балдарыбыстың куркун-канады тыңый берер, айдың, кўннің алдына олор јырган, учкылап јўрер! — дешти.

Бир јакшынак айас кўнде ўргўљиге аңданышкан тегерик көлдиң јарадына сўмелў Тўлкў базып келди. Бастыра талдардаң арай бийик айры талдың бажында саңыскаңның балдарының чуркурашкан ўнин угуп ийди. Ачап-сыйап Тўлкў айры тал јаар өрө көрди. Эки кулагы сертейижип, көргөн көзинең от чагылды.

Саңыскаңның балдарынаң бирўзин тиштеп көрөргө айры талды алты айланды. Тал айдары јок бийик болды. Саңыскаңның балдарынаң тудуп јиир эбин бедреп, ак-јалангга јелип чыкты, эки көзин кайра көрди, азу тижин ырсайтты. Соок јаман көзиле коркудып, Саңысканды мекелеп айтты:

— Саңыскан, бир баланды бери ташта, кулугур. Таштабазаң, ак-јаланғына от таштаарым, сўт көлингди соолто ичерим, айры талынды јыга сўзерим, јаш балдарынды ончозын јиирим.

Эне-ада эки Саңыскан эки канаттарын согуныжып, экилези ыйлажып ийди. Ачап Тўлкўниң мекезин олор чынга бодоп укты, соок, јаман көзин көрўп, Саңыскандар коркый берди. Бир балазын сыктадып,

агаштың төзи јаар чачып ийди. Јерге једип түшкелекте, ачап Түлкү ала койды, агаштар јаар мантай берди.

Эне Сагыскан айдат:

— Эртен Түлкү катап келзе, база бир балабысты апаратан туры. Арга-сүме не болотон, онон канайып артып калатан — деп, эки Сагыскан ыйлажып отурды. Эки көстөринен аккан јажы талдың бүрине тамчылап турды.

Анча-мынча болбоды, боро таштардың ортозындагы баргаа өлөнди шылыраткан база бир неме келетти. Оны уккан Сагыскандар «Түлкү база ла келип јат» деп коркый берген сыктажып отурды.

Корум таштың кыбынаң кылыр көстү Сыгырган чыкты. Сагысканның сыгыдын угуп, олорго килеп сурады:

— Јети баланы азыраган, јетире јакшы Сагыскандар! Кандый түбек боло берди? Не ыйлажып отурыгар?

Көстиң јажы көл төгүлген, эрин суузы мыс төгүлген, көксине түшкен үндериле эки Сагыскан айдып турат:

— Ээ калак, Сыгырган! Амыр јаткан јуртыбысты ачап-сыйап Түлкү тапкан. «Ак јалагына от таштаарым, сүт көлингди соолто ичерим, айры талынгды јыга сүзерим, бир баланды бери ташта, таштабас болзоң, менең јакшыны сакыба» деп коркудып, балабысты бирдең тажып туры. Эртен келзе, база бирүзин апарар, онойып ончозын тажыыр туры, оның короначузына канайып чыдажарыбыс—деп, экилези ыйлажа берди.

Боро-күреҥ Сыгырган ондый солунды угала, бажын јайкап, ачу-корон сыгырып ийеле, сүме айтты:

— Ак-јарыктың алдында айдары јок төгүнчи, мандайы терлебейтен, балтыры сыстабайтан, белен курсак таап јийтен ачап-сыйап Түлкүниҥ сөзине бүдүп, азыраган балдарыгарды не берип турганыгар? Эртен Түлкү база келзе, эр санааны сананып, мынайда

айдыгар: «Ак јалаңына от таштаарым»—дезе, «таштa!» — деп айдыгар. «Сүт көлингди соолто ичерим»— дезе, «ич» — дегер. «Айры талыңды јыга сүзерим» дезе, «сүс» — дегер — деп айдала, боро ташты аралап, боро Сыгырган јүре берди.

Туу ары јанынаң күн өксөп чыккалакта, сүт көлдиң туманы таркагалакта, азу тижин ырсайткан, ачап Түлкү базып келди. Алдындагы амтажыганынча Саңысканды база коркутты. Ак мыкынду Саңыскан канадыла балдарын јапты, каруузын јандыра мынайда айтты:

— Ак-јалаңыма от таштаар болзоң, ташта! Сүт көлимди соолто ичер болзоң, ич! Айры талымды јыга сүзер болзоң, сүс! Баламды база бербезим, бажын оодо чайнатпазым.

Түлкү шорлонгонын билинди. Канду көзин кайра көрүп, кара канын јудунып, јалаң јаар маңтады. Арысканду тууны алты айланды, отты таап болбоды. Сүт көлгө јелип келди, чайбырт-чайбырт ичип турды. Чандыр ичи тастайа берди, көлдөң калбакча суу корободы. Ичип түгеспезин билинди, күүн-күчи јок болуп, туура базып барала, тал јаар көрүп, Саңысканнаң сурады:

— Алу-тенек сен Саңысканды онойып айтсын деп кем сүмеледи?

Түлкү неме-кара эдип болбогонын Саңыскан көрүп сүүнеле, тили јеңил каруузын айтты:

— Биске ондый јакшы сүмени көө корумның ортозында јүречи боро-күрең Сыгырган айткан — деди.

Түлкү оны угала, түп тиштерин кыјырада чайнанды. Куйругын өрө чычайтып ийеле, арбанып айтты:

— Сенле кетежип эш неме болбос туры. Сүме айдачы, тили узун, кылчыр көстү боро Сыгырган менең ырап барбас болбой. Оос-тилин тудунбас кулугурды тудуп алзам, суралтазын берерим — деп айдала, Сыгырганды кетеп, корумды аралай јүре берди.

Үлүш түги кургаганда, көкпөк ичи тенийгенде, тижининг сызы јылыйганда ачап Түлкү јылым кайа-

ның алдына келди. Узун өлөңди бүктей баспай, кургак јалбыракты шылыратпай, оок таштарды көчкөлөтпөй, көө корумды аралада Сыгырганды кетеп базып јүрди. Ол баскан бойынча Сыгырганның ичегинине учурап базып келди.

Сыгырган Түлкүни көрүп ийеле, шайт эттире сыгырып ийеле, ичегенине кире берди.

— Ичегениң табылганда, бойың кайда барадың эмеш, колго кирер болбойың — деп, Түлкү иженип айдала, Сыгырганның чыгарын сакып отурды. Алты күн сакыды, Сыгырган чыкпады. Түлкү чөкөгөнчө отурып аштады, курч тиштерин чайнанды, туруп бараргa сананды.

Бу өйдө Сыгырган база аштады. «Түлкү, байла, барган болбой» — деп айдала, бажын ичегенинең чыгарып көрди. Түлкүни көрөлө, јүреги чочып, ойто кирди. Энчигип отурып болбоды, сыңар көзиле шыгалап көрди.

Оны Түлкү көрүп ийеле, көстөрин сыкыйтып, оозын ачала, јалганчып, куйругын чычаңдадып, јада түжүп, јарамзып сурады:

— Сен кандый узак уйуктаган? Сени сакып, уйкум келди — деп айдала, Түлкү куйругын төжөнип, армакчы чылап түрүлип, Сыгырганның көзин көрүп айтты. — Бу сениң көзиң кандый јараш? Кылчыр дезе кылчыр! Кара дезе кара, јодро ошкош! Је бажың, байла, тас болбой кайсын.

— Мениң бажым тас эмес ле — деп, Сыгырган бажын чыгарып көргүсти.

— Айдарда аңдар мени төгүндеген эмтир ине. Сениң мыкының кырыкту деп айдыжат, чын ба, айла төгүн бе?

— Мениң мыкынымда кырык та јок — деп, Сыгырган чугулданып, түги атрайып, ичегенинең бастыра бойы чыгып келеле, мыкынын ла арказын көргүсти.

Түлкү эстеп ийди. Куйругын чычаңдадып јадала,

— Айдарда мени база тӧгӱндеген эмтир. Jе сенинг бир будынг аксак, базып болбос деп айдыжат.

— Менинг будым аксак эмес—деп, тӧӧ чилеп, кӱркейип, будын, турна чылап, суна тебинип ийеле, кӧргӱзип турды.

— Jе ары-бери бир-ӱч алтам мактап ийзенг, ол тушта мен бӱдерим.

Сыгырган ичегенинең ары ӱч алтам мактап ийерде, Тӱлкӱ Сыгырганды кенетийин тарс ла тудуп алды. Азу тижиле араай тиштенип алала, куйругын саадактап алып, агаш ортозы jаар мактады.

Сыгырган божонып болбозын билип, сӱме бедреди.

— Тӱлкӱ, сен кырдынг кызыл тӱлкӱзи бе, айла, арканынг ачап тӱлкӱзи бе?

Тӱлкӱ унчукпады.

— Кырдынг тӱлкӱзи болзо, Сыгырганды ары-бери таштайла jиир, арканынг ачап тӱлкӱзи болзо, алган бойынча jудуп ийер — деп, Сыгырган айтты.

Тӱлкӱ шӱӱнеле, кырдынг кызыл тӱлкӱзи болорго сананып, Сыгырганды ага-бого таштап турганча, Сыгырган шайт эттире сыгырып ийеле, кокпы таштынг алды jаар тӱрген калып ийди. Тӱлкӱ jастыра туткан бойынча, тижи тарс эдип калды.

Jалбак таштынг ӱстине отурып алала, Сыгырганның чыгарын сакып, Тӱлкӱ тогус кӱн отурды. Кызыл тӱги тактaлды, сакып чӧкӧнди, арайданг ла туруп алала, эзирик кижи чилеп, таралjып, «байа ла бажын оодо чайнап ийзем кайдат» деп арбанып, jыш jаар араай jӱре берди.

Тарсыл бажы jалтырашкан, канча тууларга курчаткан, кажат болгон jаратту, тегерик сӱт кӧлдинг jарадында айры талда уйалу Сангыскан ла jылым кайанынг алдында, кӧӧ корумнынг ортозында ойонготло jазаган кургак jылу уйалу Сыгырган экӱ уур-jенгилди кӧдӱрижер, jаман-jакшыны кӧрӱжер, адаанга кирижер, айнык, jакшы najылар болуп, ал санаалары jарый берген, ононг ары jуртай бергиледи.

КЕРИК БАКА

Јиткек сары көлдө бир бака јуртап јаткан. Бир катап ол бойыныҥ айылынаҥ чыгып, тегерик сары көлдөҥ ырады. Тебинип-тебинип јемзеп барды. Тебинип-тебинип јӱреле, јанар јолын таппай калды.

Јолдо дезе ого јаан тӱбек болды — кызыл чымалыныҥ јолына учурады. Чымалылар, «макалу јымжак курсак табылды» — дежип, оныҥ ӱстине сыралыжа берди. Ичи-кардын тиштегилей берди.

— О-ой! — бака отурып ыйлады, — А-ай! Слерде бир кичӱ уйат бар ба, јок по, азып јӱрген мени тиштеерге, аштап јӱрген мениҥ каным сорорго не болдыгар?!

Чымалыларга чындап та уйатту неме ошкош боло берди. Ончозы бакага јабыс мӱргӱдилер, мындый сӧсти ого айттылар:

— Кӱндӱлӱ бӱткен слерди, бака, бистиҥ айылга кычырып турыбыс, аламыр-шикирле кӱндӱлеерибис, ачу аракыданҥ ичерибис.

Бака јӧпкӧ кире берди. Нени јигенин ол оҥдобойт. Ажанып отурарда кандый куучын болгонын торт оҥдобойт. Кандый тӧжӧккӧ јадып уйуктаганын чек билинбейт. Аракыны көп ичеле, ажып калган моҥус эмтир.

Эртен тура бир чымалыданҥ јайнап сурады:

— Баштаҥ баш болзын, бу тыттыҥ бажына чыгала көрзӧҥ, мениҥ айылым кажы јанында болгодый.

Чымалы агашка чыгала айтты:

— Мынаар тӧмӧн кӱн бадыжында көл јалтырайт. Керек болзо, мен слерге чике барар јол көргӱзип берейин бе?

— Ой, балам, сен кандый јакшынак! — баканыҥ сӱӱҥгени сӱрекей болды. — Баралы, баралы. Мен сени ичиҥ сыстаганча ла азыраарым.

— Јо-ок, — чымалы каруузына айтты, — мен јаҥыскан кӱндӱледер кӱӱним јок. Слерди кече бис ончобыс азырап, аракылатканыбыс. Бӱгӱн кӱндӱлеер-

ге турган болзогор, бисти ончобысты кычырыгар. Бис ончобыс јаҥыс өмөлӱ албаты. Тыштанганда да, иштегенде де јаҥыстаҥ болорын билбейтенибис.

Онойдордо, бака бастыра чымалыларды бойына кычырды. Ол алдынаҥ, јалбак көк таштый, тебинип-тебинип баратты, чымалылар дезе оныҥ кийининеҥ, кара суудый агып, баргылады.

Ол агаштыҥ ортозында канча ла бар чымалылар ончозы баканы ээчиде јӱрӱп ийдилер.

Көлгө јеткилеерде бака олорго айтты:

— Слер, мениҥ кӱндӱлӱ айылчыларым, чӱрче ле мында сакып алыгар, мен барып аш-курсакты белетезин, аракы-чегенди ассын деп, јакылта берейин — дейле, суу төмөн чөп эде берди. Суудаҥ дезе ак, тосток көбӱк бортылдай берди.

Чымалылар бир кӱн сакыды, экинчи кӱн база сакыды — је баканыҥ суруу да јок.

Јетинчи кӱн чымалылардыҥ энези чугулданды.

— Је болгой, — баканыҥ курсагын сакып турала, торолоп өлөтөн турыбыс! — деди.

Курын кезе тартып курчанала, эне чымалы айылы јаар басты. Бастыра чымалылар курларын кезе тартынып курчанала, энезиниҥ кийининеҥ јандылар.

Оноҥ бери чымалылар ол кезе тартып курчанган курларын чечпеген, бӱгӱнге јетире јӱрилер. Олор эмдиге јетире тойо ажангалак деп айдыжат.

ЈЫЛ КЕЛ

Бу куучында болгон неме бастыра куштар јылу талада јадар туштa, сӱрекей озодо болгон. Ол туштa Алтайда јаҥыс ла тӱрген суулар суркурашкан. Ол суулардыҥ кожоҥдорын тӱштӱкте јаткан куштар угуп ийген. Алтайда ондый јараш кем кожоҥдойт, ондый ӱндӱ кем бар, кандый сӱӱнчи болгон, оны барып билзе кайдар деп, куштар ортозында шӱӱлте чыккан.

Је ондый да болзо, качан да болбогон јерге бара-

таны белен неме эмес. Мӱркӱт бойыныӊ шоӊкорлорын, ӱкӱлерин база кӱӱктерин тегин ле јерге айбылап турган. Је ончозынаӊ ла јалтанбазы, тӱндӱк талага бараргa јӧбин бергени Јажылак деп кушкажак болды.

— Бери ук!—деп, ого мӱркӱт кыйгырып айтты. — Керде-марда ондо јадарга јакшы болгодый болзо, тутканча ла ойто келеле, бастыра куштарга јол баштаарыӊ!

Јажылак канадын тӱзедип, калырт эдип уча берди.

Бӱӱрел-бӱӱрел кырлу Алтай оныӊ кӧзине кӧрӱнип келди. Алтай бастыра бойы кубакай-кызыл немедий кӧрӱнди. Јажылак теӊериденӊ јерге јабызап келеле, кызыл торко чӱмдӱ маралга келип отурып ийди. Ӧрӧ кара-кӧк булуттаӊ јалбак, кубал ошкош, кар айланып келип, јерге тӱжӱп турды, је маралдыӊ чечектери ого туттырып турганы јок, кӱн тоозына јаранып турды. Оныӊ барбак, кубакай-кызыл чечектерин ӧткӱре кӱн де кӧрӱнбес бодолду болды.

Јажылак марал бажынаӊ тӧмӧн јер јаар кӧрди. Эмди ле онгдоп турар болзо, бастыра Алтай чечектерле бӱркелген эмтир. Ак, сары, кӧк чечектер торт ло айуныӊ балдарындый, ӱрпейижип тургылады. Јажылак эмеш ажанып аларга сананала, јерге тӱжӱп келди, карда былтыр тӱшкен бир чарак аш тапты, оныӊ јанында кургап калган јилек јатты, ононӊ эмеш ары дезе чойлошкон мыйрыӊдап јӱрди.

Алтайга келеле, Јажылактыӊ бажы јеӊиле берди, санаазы ойноп чыкты. Ол бери не керек келгенин, оны кем ийгенин торт ло ундуп салды. Ол энезинеӊ кайда туулып, јымырткадаӊ чыккан јерин де ундуп салды. Кенетийин теӊери карара берди. Јажылак куш черӱлерди кӧрӱп ийди. Ончозыныӊ алдынаӊ казыр мӱркӱт учуп келетти.

— Јыл кел! Јыл кел! — Јажылак олорды кӧрӧлӧ, тыӊ кыйгырганын билбей калды. — Јай кел! Јай кел!

Мӱркӱт дезе оныӊ ӱстинде, канадын јайа тудуп алып, талбыбай да кайып турды.

— Ойто не келбединг? Бу јерге бисти не кычырбадың сен?

— Улу јаан мӱркӱт, слерге јерге јетире мӱргӱп турым! Бу јерге келеримде, јети кат тошко бӱркеткен јатты. Јетен булуттанг кар јаады. Мен мында отурала, бар-јок кӱчимле јасты кычырып јадым: јыл кел! јыл кел! јыл кел! јай кел! Бу менинг сурагыма чыдашпай јылу салкын сокты ине. Јыл кел! Јыл кел! Мен слерге эмди ле бараргa јазанып турган болгом. Јай кел! јай кел!

Мӱркӱт тыттынг јоон будагына келип отурды. Канадын өрө кӧдӱреле, оны өткӱре ай ӱстин ајыктап кӧрди: кӱрт карга бӱркедип койгон кырлар тургылады, бӱк јалангдарында да кар эмтир.

— Јыл кел! јыл кел! — Јажылак ӱн ӱспей кыйгырып турды.

Чындап та айтса, кайда ла ол кожонгнынг табыжы ла угулган јерде кар бели бӱктелип, кайылып турды, кобы сайын суулар коркыража берди.

— Ондый болзо, сенинг бурунгды таштап турым— деп, Јажылакка мӱркӱт айтты. — Сенинг айтканынгның чынын, тӧгӱнин эзенде кӧрӧр турыбыс. Чын болзо, сенинг адынг «Јажылак» эмес, «Јыл-кел» болор.

Ононг ло бери Јажылак бойынынг тӧгӱнин билдиртпеске јаскы кожонгын өскӧ куштарданг озо кожонгдой берет:

— Јыл кел! јыл кел! јай кел! јай кел!

Оны угала өскӧ куштар айдыжат:

— Бистинг Јыл-кел најыбыс кожонгдоп баштады, бис те кожонгдожолы!

Эмди чындап та кӧрӧр болзо, јаскыда Јыл-келденг озо кожонгдойтон кушкаш јок.

БОРО КУШКАШ

Озодонг озо чакта чангкыр, јараш Алтайда, Байбарак деп бай јуртаган. Тебееде турган ак малы

чымалыдый көп болгон. Кулдарының тоозын Байбарак бойы да билбейтен. Ол ачап-сыйабына эжигине келген ийтти өлтүретен, јуртына кирген јорыкчыны ат камчызыла чыбыктайтан.

Јайы-кыжыла онын койлорын кабыратан Кодурлу деп күдүчилү болгон. Кышкы карга бастырып, јайгы јаңмырга ödүп, күннің изү чогына күйүп күдүчи карыйла, катан сööги божой берди, чокту көзи артады, алтап базар күчи чыкты.

Күдүчининг карыганын көрölö, Байбарак бай оны бойына алдыртты.

— Менің јуртымда иш иштебей јүрерге болор, карыган, — деди. — Мынаң кедери чык!

— Мен кайдаар баратам? — деп, Кодурлу ыйлады. — Адагардың эжигине јүрүп öскöм, кичүденг ала одын тажыгам, слердинг малыгарды карыыр јажыма јетире кабырдым. Карыган мени кедери сүрбей, килеzеер. Слерге узак чаптык этпезим, удабай ла өлүп каларым.

— Сенле эрмектежерге менде öскö керек јок деп бодоп турың ба? Ак јарык элбек, кайдаар барар күүнің бар, оноор ло бар! — деп, Байбарак кыйгырды. Оның көзине кан шаалды, калың эриндери тартыла берди.

Кодурлу апшыйак эмегенин једингенче ээзининг јуртынаң ырап, көс көргön јерге јүре берди. Оның айрылбас најызы сары көстүктү кара ийт, ачу-корон улуйла, оны ээчий јелип ийди.

Эмеген ле öбögön канча кире барганын бойлоры да билбеди. Байбак мöшкö једеле, кара суучактың јарадына јапаш тургузып, ондо јуртай бердилер. Олордың најызы кара ийт күнүң сайын ангдап, эмезе элик, эмезе койон экелип турды. Кезикте кызыл көстү чайды да экелетен. Эмеген ле öбögön ийдин алдындагызынаң артык сүүр болды.

Ийиктий айланып айлар öтти, айулардый уур јылдар öтти. Кара ийт карып, анга көстöри јетпес, тумчу-

гы јыт сеспес болды, буттары уурлай берди. Кодурлу өбөгөн корододы.

— Ўчилебис торолоп өлөтөн конок келди ошкош— деди.

Туулар јаскы чўмиле кийинип, куштар дезе агаш аразында кожонгдожо бererде, бир боро кушкаш Кодурлу өбөгөннинг јуртына учуп келеле, мөштинг будагына отурып алды. Мөштинг алдында тўрўлип јаткан керсў кара ийтти көрөлө, айтты:

— Сен, төрт бутту, неге кунуктынг? Анг-кушка једишпей барган болзонг, мен сеге болужарым...

Кара ийт бажын кодўреде, мөштинг будагында кичинек боро кушкашты көрди.

— Сен сангысканнанг да коркып турган бойынг мене кандый болуш јетиретен эдинг? — деп, керсў ийт кайкап айтты.

— Мен сангысканнанг качан да коркубай јадым— деп, боро кушкаш айдала, јабыстагы будакка секирип тўшти. — Керек болзо, анг-кушты канайда јенгил тудуп аларына мен сени ўредерим. Сен тозуда анг сакып отур, мен дезе кырдынг ол јанындагы агаш аразына учуп барала, табыш чыгарайын. Ол тушта койондор коркыйла, сенинг ўстинге мантажып барар, сен олорды каап ла тур.

— Је, темденип көрөли.

Кара ийт койу јыраанынг аразына кирип алала, отурды. Боро кушкаш дезе кырдынг ол келтегейине учуп барала, чыйкылдап, табыштанып, канаттарыла талбып, бастыра койондорды ўркўтти. Бир койон кара ийттинг ўстине чурап келди. Кара ийт оны тудуп алала, өбөгөн лө эмегенге апарды. Бу өйдө агаштынг јаказына Байбарак бай учар куштанг тўрген јорыкту кара атту јортып келип, койонды апарып јаткан ийтти көрөлө, айу чылап, огурып ийди:

— Мениг ангдарымды коротсын деген јöпти сеге кем берген?

Ок-саадагын ала койоло, ийтти өлтўре атты.

Торко өлөнгнинг ўстине јыгылып, кара ийт айтты:

— Боро кушкаш нәҗым, сен карыган өбөгөн лө эмегенди ундубай јўр...

Боро кушкаш кара ийтке болужарга учуп келзе, ол өлўп калтыр.

— Сакып ал, Байбарак, нәҗым учун өчимди аларым — деп, боро кушкаш чугулданып айтты.

Байбарак кушкаштың айтканын онгдобой, койонды канјалап алала, айылын көстөп, јанып ийди.

Кулдары јууктап келеткен ээзин көрөлө, уткуурга удура јўгўрдилер, аттың чылбырын алып, чакыга бууладылар, байды колтыктап, чеберлеп аттаң тўжўрдилер. Байбарак эмегенине койон өлтўрип экелдим деп мактанарга айылына меңдеп кирди.

— Адучы-мерген сеге сый экелди — деди.

Байбарак бойыныҥ сўўген кара адын айылдаҥ ыраак божотпой, оны көрөргө көп такып чыгатан. Оныҥ учун кулдары атты суунын јарадындагы јаланда армакчылап койоло, бойлоры талкан базарга, тере уужаарга, тон, өдўк көктөөргө баргылады. Бир боро кушкаш кенетийин учуп келеле, кара аттың бажына отурып алала, маҥдайыныҥ өҥзирегине чокый берди. Ат бажын булгап, карайлап та турза, је боро кушкаштаҥ айрылып болбоды. Канатту куштый кара ат өштўзинеҥ айрылып болбой турганын угала, Байбарак тўрген ок-саадагын тудунып, јылу айылынаҥ чыга јўгўрди, боро кушкашты атты. Је аткан огы көндўре барды. Боро кушкаш теҥери тўбине учуп чыкты, кара ат дезе јал јастанып јыгылды. Байбарак бир будыла јерди тееп, ончо кушкаштарды јоголтсын деп, кулдарына кыйгырды.

Байбарактың эмегени өбөгөнинеҥ ачап болгон. Кайнаткан канды јиирге сўрекей сўўйтен. Өлгөн атты көрөлө, канын көнөккө агызып аларга, ичегелерин чыгарып аларга, ол сагыжы энделгендий јўгўрди. Боро кушкаш ойто учуп келеле, байдың эмегенининг бажына отурала, чокый берди.

— Кандый јаман кушкаш эди! Баалу бөрўгимди

jыртып, jöҥмöгимди ойотон туры! — деп, байдың эмегени кыйгырды.

Байбарак боро кушкашты таныйла, аайы-бажы jок сүүнди. «Тенек кушкаш өлүмди бойы бедрейт» — деп сананала, Байбарак оны атты. Je саадактың огы байдың эмегенинин бажын, кузуктың сайын чылап, оодо атты, боро кушкаш дезе ол ло бойы учуп чыкты.

Байбарак ачынала кийген тонын jыртып чачты, jылаҥаш бойы көҥкöрö jадып, огурып, ыйлай берди.

Боро кушкаш катап ок учуп келеле, Байбарактың арказына отурып, эки jардының ортозын чокып, ийнедий тырмактарыла тырмай берди.

Байбарак jерге тоголонып, ачу-корон кыйгырды. Боро кушкаш дезе арказын ойоло, jажынып каларда бай оны колло тудуп болбой, jерге jаба былчып та болбой турды. Кушкаш оның көксин ойо чокыйла, jүрекке jедер болор деп сананып, Байбарак тың коркуды. Бастыра кулдарын ла кöдöчилерин кычырды. Кулдар ла кöдöчилер jүгүрип келеле, байдың алдына чöгöдöп, отура түштилер.

— Сары сапту, алмаздый курч бычагымды бери беригер, бу шилемирди өлтүредим! — деп, Байбарак jакарды.

Кöдöчилери ээзиниҥ jакарузын бүдүрип, алмаздый курч бычакты экелип бердилер. Байбарак бычакты оң колына алып, боро кушкашка талайды. Je боро кушкаш бу öйдö оң jардына секирди.

— Öштүмниҥ тынына мен эмди ле jедерим! — деп кыйгырала, Байбарак бычагыла бар күчиле сайды... Боро кушкаш тенгери түбине учуп чыкты, Байбарак дезе онтоп ийеле, jыгылды. Кара кан, суу чылап, ага берди.

Керсү боро кушкаш, сүүнчилү чыйкылдап, байдың одорлуда турган койлорын Кодурлу öбöгöнгö айдап экелди.

— Мениҥ najым, бу койлорды бойыҥа ал — деп, кушкаш сүүнип айтты. — Эмди чаҥкыр Алтайда Байбарак бай jоголгон. Бу койлордың ээзи — сен. Сүдин

саап ич, эдин ји, терезинең эмегенинге ле бойына тон көктөп кий, јаркынду күннинг алдында узак, ырысту јурта.

Карыган Кодурлу нени де онгдобой, јаңгыс јерге кадала бергендий, узак турды. Нени айдарын билбеди. Учында ончозын онгдоп билеле, омок кыйгырды:

— Өлөргө турган бойымды сен тиргистинг! Көксиминиг өчкөн одын камыстынг, мениң эрке кушкажым! Ордына сеге јакшымды канайда јетирейин, нени берейин? Айылымныг түңүгине уйа тартып, менле кожо јурта, јакшынак кушкажак!

Боро кушкажак оныг айтканына јөпсинди.

Өбөгөн лө эмегенниг айылында јуртап, көп балдар базып алды. Оныг калдыктары улустыг айылдарына уйа тартып, улусла эмдиге јетире нак јуртап јат.

V ТАЛТАР

Озо чакта Алтайда каранадый малду, кара агаштый јонду Ай-Каан деп каан јуртап јаткан. Бир колында кылышту, бир колында аткак камчылу јүретен. Камчызыла кижи соккондо, коронду јылан чаккандый болотон. Кара сагышту кааннаг улустаг болгой ангкуштардыг да јүреги коркыйтан.

Бир катап Ай-Каан одорлу јаңгы јерге көчөр деп, ончо улузын ла бастыра малын шакпыратты. Карыган эки боро карчагазына айтты:

— Үч күниниг бажында ай, түңгүр чилеп, толуп келзе, ончо куштар бери јуулыжып, меге јаңгы јерге көчөргө болушсын деп, мениг тергеемди салкыннаг түрген эбирип, айдып келигер!

Эки боро карчага канаттарыла талбып, кааига мүргүйле, тенгери түбине учуп чыктылар.

Јердиг үстин карыган эки кара тайгылдарына каан јакару берди.

— Аккан сууданг түрген барып, јеримниг ангдарын бери јуугар, јаңгы јерге көчөргө болушсын, — деди.

Эки кара тайгыл кааннынг јакарузын укканча да болбоды — туш башка мангташты.

Ўч кўннинг бажында бастыра ангдар, куштар бастыра јуулыжып, кааннынг јуртын јангы јерге көчўрерге белен болдылар. Јанғыс ла талтар деген куш серўўн јыраада уйуктап, артып калды.

Кўн өнгөлөп, бийиктеп чыгарда, Ай-Каан бастыра малын айдадып, јанғы јерге көчўп атанды. Ончо улус, бастыра ан-куш ого келип болушты — олордынг ортодо јанғыс ла талтар јок болды.

Тал тўште талтар изўге чыдашпай ойгоноло, кааннынг јакарузы сагыжына кирерде, тынг коркыды:

— Эмди казыр каан мениң буттарымды, канаттарымды кезип, бажымды ўзетен туры... Санаа-сагыш артыспас туры...

Коркуганынанг улам талтар өлөнгдөрдинг ортозыла јайканып јўгўрерин ундуп, кааннынг јурты јаар тўрген учуп барды. Је кааннынг јурты болгон јерге једеле, там коркыды: айыл турган јерде соок кўл јадыры, мал турган јерде кургак тезек болды, кижининг, ан-куштынг ўни бир де јерде угулбады.

— Эмди кўн көрбөс турым, — казыр каан мени ак-јарыкта јўргўспес... — деп, талтар санааркады.

Онойдо сананала, кааңга мўргўп бир јаман кылыгын таштазын деп сурааарга, онынг барган јолыла талтар учуп барды. Онынг алдынча агын суулар, бийик туулар, терең көлдөр ёдўп, ыраак артып турды. Талтар учы-куйу көрўнбес јаан саска једеле, улустынг ўнин укты. Кааннынг малынанг бир кулун саска бадалып калган эмтир. Эки кул оны састанг чыгара тартып болбой:

— Јалынанг та-а-арт , та-а-арт! Куйругынанг та-а-арт, та-а-арт! — деп кыйгырыжып турды.

Онойдо кыйгырыжып, олор кулунды чыгара тартып болбой турдылар. Талтар эки кулга болужайын дезе, былчыдып ийер болор деп јалтанып, јанғыс ўнile болушты:

Јалынаҥ та-а-арт, та-а-арт!
Куйругынаҥ та-а-арт, та-а-арт!

Кенетийин јер-теҥери кўркўреди, јаан сас силкинди, ак-боро атту Ай-Каан качан ок једип келген турды.

Јўзи-бажы кара чач, эки көзине кан чагылган, теҥери кўркўреген чилеп, кыйгырды:

— Кичинек кулунды чыгарып болбос не болгон јалкулар! Бажыгарды кезип, будыгарга саларым, будыгарды кезип, бажыгарга саларым! — Камчызыла талайып, көк теҥерини јара сокты.

Кичинек талтардыҥ јўреги арай ла јарылбады. Айдар сөзин таппай, јыраадаҥ јыраага јўгўрип, төҥөзөктөҥ төҥөзөккө секирип, ончозынаҥ тыҥ кыйгырып турды:

Јалынаҥ та-а-арт, та-а-арт!
Куйругынаҥ та-а-арт, та-а-арт!

Каанныҥ кулдары кулунды кенетийин чыгара тартып алдылар. Кулун сўўнеле, өрө секирип, маҥтап барадала, кааңды табарып, саска ийде салды.

Талтар дезе чочыганынаҥ токтодынып болбой, төҥөзөктиҥ алдына јажынып, кыйгырып ла турды:

Та-а-арт, та-а-арт!

Эки кул токто деп кизиретсе де талтар токтоботы. Ол өйдөҥ бери талтар јылу јерлерден јанып келгенде ле, барып амырабай да јаантайын кыйғырып јўрет:

Та-а-арт, та-а-арт!

Ол, байла, саска бадалган кулунды чыгарарга болужып туры деп сананат ошкош.

Улус дезе оны электегилеп, эмди де айдыжат:

— Тарт, тарт, тенек!

— Кўчиҥ јеткенче ле тарт!..

ЖАРГАНАТ

Эмди жарганат туркаары ла тӱнде учуп жӱрет. Озо тушта ол тӱште де учатан болгон эмтир.

Бир катап ол неме-кара эзебей, учуп жӱрзе, ого удура карчага учуп келди.

— Э-эй, мен сени ӱч жылга чыгара бедреп жадым, кӧркийек, — деп, карчага айтты.

— Слер мени не керек бедреп турганыгар?

— Бастыра куштар каланын кажы жерде тӧлӧп берген, жаҥыс ла сен тӧлӧбӧдиҥ.

— Мен бе? — жарганат алаҥ кайкады. — Айла, мени кӧрӧригерде, куш эмтирим бе?

Жарганат жерге тӱжеле, чычкан болуп чыркылдап, ӧлӧҥди аралап, маҥтай берди.

— Чындап та айтпаза мынызы анга тӱҥей эмес пе — деп, карчага сананала, оноҥ ары уча берди.

Калыҥ ӧлӧҥниҥ тӧзиле, койу агаштардыҥ орто-зыла, корум ташты аралап, жарганат маҥтап жӱрерде, ого удура мӧҥӱн тӱктӱ тӱлкӱ келди.

— Жакшылыкту кӱӱним, кӱндӱлӱ кӧркийегим! Мен сени жетинчи жыл бедреп жӱрим.

— Мени не керек бедреп турганыгар?

— Канча ангдардыҥ каланын ончозын жууп алдым, жаҥыс сенеҥ алынбадыкпы?

— Менеҥ алынбады ба? — жарганат база алаҥ кайкады. — Айла, мени кӧрӧригерде, аҥ эмтирим бе?

Канадын жалбайта тудуп ийди, ӧрӧ кейге учуп чыкты.

— Мынызы чындап та куш турбай! — деп, тӱлкӱ сананды.

Ол ӧйдӧҥ бери тӱлкӱдеҥ коркып, жарганат торт маҥтабас болуп калды: коркуганына буттары да кургап калды. Тӱште учайын дезе, карчагадаҥ коркып, учуп болбой жат. Онын учун жарганат торт ло тӱште бийик жарга канадын талбайта жапшырала, тӱлкӱдеҥ качып жадып жадат.

АЧАП ЧАЙ

Сары күс келерде, канча куштар кара јыштың јаказына јуулдылар. Олорго эмди јылу јерге барар өй јеткен. Јети күннің туркунына јуулып, бойы бойлорын кыйгырыжып турдылар.

— Ончозы мында ба? Көдүре јуулган ба? База кем келбеген?

Онойдо јоктонып келерде, јангыс чай јок болды. Мүркүт јаш күртүкке чайды барып экел деп јакылта берди. Күртүк канадыла сыгырып, койу мөштү өзөкко једип келди. Көрөр болзо, чай мөштөрдин төзинде түшкүн тобого терип, оны сайлап, јыргап јаткан эмтир.

— Күндүлү најым чай! Бис ончобыс јылу јерге бараргa јуулдыбыс. Слерди јетинчи күн сакып јадыбыс.

— Је-је, тегин јерге балырашпагар! Јылу јерге бараргa мейдеш јок. Мындагы кузуктың көбизин көр! Ондый көп курсакты таштап ийеле, канайып баратан?

Күртүк ойто кара јыштың јаказына једип келди.

— Чай кузук чертип отуры, учарга бир де кичү менгдеп турганы јок — деп мүркүтке күртүк айтты.

Экинчизин мүркүт түрген учушту карчаганы ийди. Карчага јаан јышка једеле, теңгери түбинең көрүп турар болзо, чай јоон мөштин төзинде кузук чертип, чокужын тазырадып, кыјырадып отуры.

— Ой, чай, јылу јерге барар өй јеткен!

— Болор, болор, тегин јерге менгдебегер! — чай кыјырап чыкты. — Сонгдобозыбыс. Узак јорыкка баргалакта, эмеш ажанып албай.

Адакы учында мүркүт чугулданала, канча куштарды баштап, јылу јерди көстөп, учуп ийди.

Чай дезе кузукты база јети күн чертти. Сегизинчи күнде јаан үшкүрди, чокужын канадына јазап арчып алды.

— Јок, көдүре кузукты јиирге күн јетпес туры —

чай бойына айтты. — Тийингдерге артыспаганча болбос јат.

Ол кара јыштың јаказына учуп келди. — Бу не болгон?

Мөштөрдиң бўрлери ончозы јерге төгўлип калган, будактар ончозы куу шыйдам, сыгырыжып тургылады. Ол кайткан дезе, канча куштар эки неделеге чайды сакып отурарда, ўзе јигилеп салган эмтир. Агаштардың төзин көрөр болзо, торт ло кар ошкош апагаш. Онызы не дезе, он төрт кўнге канча куштар чайды сакып отурарда бийтенип, канча јумдарын төккөн эмтир.

Чай ачу-корон ыйлады, чокужыла кыјыратты.

Ол төккөн изў јаштаң улам чайдың көзи эбиреде кызарып калды.

САҢЫСКАН

Бир катап канатту куштар бастыра ла јуулала, алтын-тоңгусты јайзаң эдип тудуп алдылар. Алтын-тоңгус мызылдап турар куйругын јайа тутты. Бөрўгине алтын чачак таңынды. Чын ла талдама јайзаңның бойы боло берди!

Куштар ого эмеген алып берерге шўўштилер: јайзаң болгон соондо бойы айылду, ўйлў болор учурлу.

Торлооны да, таралды да, јыл-келди де — ончозын алтын-тоңгус јаратпады: јыл-кел кичинек, торлоонын учужы коомой, тарал өткўре арык, кўўк кунукчыл кожоңдоп јат деп јектеп салды.

Ого јаңгыс ла шартылдуш ўндў саңыскан јараган. Ого саңыскан шулмус, чыйрак деп билдирген.

Той болгон кийининде, алтын-тоңгус бойының кара-јажыл канадынаң јулала, саңысканның јардына ла куйругына кадап берди. Саат-маат болбоды, саңыскан, јараш чўм тагынала, јайзаңның ўйи бололо, јакшыркай берди. Эки колына иш тутпай, јазалын ла катап-катап ајыктап отурар болды. Јаңгыс канадын

јайа тудуп, учуп јӱрер кылык тапты. Уйазынаҥ эртен тура барар болзо, энгир тӱн киргенде келер кылыкту болды.

— Сен јаантайын кайдаар меҥдеп барадыҥ, саҥыскан? — деп, бир катап алтын-тоҥус сураган.

— Кайдаар ла кӱӱним јетсе, оноор барадым.

— Кайда болдыҥ, саҥыскан?

— Кӱӱнзеген ле јерде болдым.

Алтын-тоҥус чугулданды. Бир катап саҥыскан уйкудаҥ тургалакта, алтын-тоҥус араай турала, учуп барып, јыраанын ортозына јажынып, кетеп јатты. Эртен тура саҥыскан бойыныҥ кара-јажыл јазалын ајыктап көрӧлӧ, канадын јайып, уча берди. Алтын-тоҥус кийининеҥ барды.

Јурт турган јерге олор экӱ озолу-соҥду једип келдилер. Саҥыскан чӧп-чӧлгӧ тӧгӱп турган јерге келип тӱжеле, бир сӧӧкти челдей берди.

— Сенде уйат бар ба, јок по? — алтын-тоҥус тыҥ кыйгырды. — Тургуза ла ойто јан!

Је саҥыскан дезе кайра да бурулбай чокып ла јат, чокып ла јат.

Алтын-тоҥус учуп келген бойынча, сӱӱрӱ чокужыла саҥысканныҥ бажына тыҥ чокып ийди. Коронду ӱниле мынайда айтты:

— Мынаҥ ары сен меге ӱй кижи болорыҥ јок!

Оноҥ бери саҥыскан нек-сакты таап алып чокыза да, јаҥыс чокып, јана чарчап турар, балдарын дезе ӱредип турар:

— Јаҥыс катап чокы, беш катап айландыра көрӱп тур, оноҥ өскӧ алтын-тоҥус келеле, бажыҥа чокыыр.

Јаандарыныҥ ӱредӱзин саҥысканныҥ балдары јӱректерине бек тудунып алган: бир катап чокыыр, кайра кылчас эдип, экинчизин чокып ийеле, эбиреде ајыктап көрӧр.

АГАС ЛА КОЙОН

Мынаҥ озо бир катап агас јыраанын алдына кирип алала, чычкан кетеп, көҥкӧрӧ јатты. Кенетийин

оның ўстине темир тайга јемирилип келгендий боло берди. Агас колы-будыла неден де тудунар аргазы чыга берди, коркуганына алдынан јер де јылып бараткандый болды. Ак-јарыкты таппай калала, бажын арайдан ла кайра бурала, бир тўктў кырды тиштеди.

— А-а-а!.. — сан башка кыйгы, ый, онту-сыгыт угулды, темир тайга кенетийин ўстинен тоголоно берген немедий болды.

Шыркалаткан койонды агас јаңыс ла көрўп ийди. Кийин будын торт ло сөөгине јетире тиштеп койтыр, кан дезе ак карды кызарта чокурлап ийтир. Койон ыйлап-сыктап айтты:

— Сениң бу кылыгынды качан да таштабазым, агас! Мен сениң ўстинге болгобой јыгылдым.

— Ой, акам, койон, мен де тиштеерге сананбадым! — агас каруузына айтты.

— А-а, а-а-а... Ошкош ло таштабазым! — Койон бир будын сўўртегенче, ўч будыла тартынып, јыш јаар барды.

Ол бойынча бир ай өтпөй туруп, агаска агаштар ортозынан бичик келди: «Тургуза ла мениң айылыма јаргыга келзин. Мындагы агаштарда јўрген ангардың јайзаңгы мен, Кара-Кўрең айу!»

Ондый јакаруны алган бойынча, агастың болчок јўреги борт этти, богоно сөөги божой берди. Бастыра бойы тырлажып јадып, јайзангның јаан айылына келип кирди. Ондо дезе буттың бажынан ала, көстиң алдына јетире таңгышкактап салган койон айыл ээзиле коштой отуры. Айу кара кабагын көдўреле, кызыл-сары көзиле агасты ајыктап көрди.

— Сен коркубай канайып тиштеп турың?

Агас торт ло тил јок, јаңыс ла эрди кыймыктайт. Јўреги көксине бадышпай барды.

— Мен... мен... ангдагам — јўк ле арайдан шымыранды.

— Нени ангдаган?

— Мен јемзеп јўрген чычкан тударга санангам, уйуктап јаткан куштар бедреп јўргем

— Је чычкан, кушкаштар сенинг курсагыг болуп турганы чын ла, — айу јöпсинип айтты. — Койонды не керек тиштеген?

— Ол мениң ўстиме, кийин јанымнаң келеле, баскан. Мен оның чырайынаң таныбадым. Койонның бажы кышкыда торт ло кар ошкош, апагаш.

— Мынызы база чын, — айу онойдо айдала, тумчугын табажыла уужанды, койон јаар көрölö, сурады: — Сен агастың сыртына не керек баскаң?

— Мен оның сыртын карга јаба таныбагам — койон араай айтты. — Оның сырты кышкыда кардаң да апагаш.

Је бу база да чын болды.

Јўлтек айу узак унчукпай отурды. Олордың алдында кургак одын јаан јалбыштанып, чыдырап кўйўп јатты. Ўч бутту темир очокто, алты кулакту кўлер казанда ўстў-јуулу эт кайнадып салган турды. Ол бойының бу сўўген казанын качан да јунбайтан. Ол кирле кожо ырыс јунула бербезин деп коркыйтан. Кўлер казанның тыштындагы көözи јўс каттаң ажыра болгон. Ойгор айу бир эмеш сананып отурала, казанның көözин табажыла ууштап алала, койонның кулагын карартып ийди:

— Эмди сен, агас, койонды јўзинең качан да болзо танып јўреринг.

Табажын база катап көölöп алала, агастың куйругын карартып ийди:

— Эмди сен, койон, бу кичўнинг сыртын кара куйругынаң көрўп, качан да болзо таныырың.

Ол ло бойынча койонның кулактарының бажы ла агастың куйругының бажы каралу болуп артып калган.

ЈАРАШ ЈАЗАЛДУ КӧРЎК

Алтайда бир карыган айу јуртап јаткан. Оның сўўген курсагы мöштинг кузугы болгон. Ол јаңыс ла мöшти энчиленип, оның кузугын алатан. Ол мöштинг

jооны сӱрекей, алты кучак болгон. Будактары дезе койу, бӱри jажыл торко. Оның төзине jай болзо, jаңмыр тӱшпес, кыш болзо, кар тӱшпес болгон. Ыраактаң көрӧр болзоң, он мӧш jаңыс тазылдаң өскӧндий. Ол мӧшти карыган айу өскӧ аң-куштаң да, улустаң да сӱрекей кичееп корулаган. Jоон мӧштиң төзине айу өрӧкӧнгӧ jуртаарга сӱрекей jакшы болгон.

Айу базып jӱреле, мӧштиң төзине келди, корор болзо, мӧштӧ кузук jок. Айу мӧшти айландыра басты, бойыныҥ көзине бӱтпей барды. Чыгып көрӧргӧ будактаң тартынды, белинде корголjын буулап салгандый уур билдирерде, ол бойына сананды: «Удаган курсак jибезе, уурзый беретен немези бе? Байла, карыганым ок туры».

Мӧштиң будактары, кайыш чылап, бӱктелижип, арай ла сынбай тургылады. Карыган айу мӧштиң бажына чыгала, кажы ла будакты шиңдеп көрди. Мӧштӧ кузук jок эмтир.

Экинчи jылда база келди, кузук база ла jок болды. Калганчыда, ӱчинчи jылда база келди — ол ок куру бойы болды.

Айу бойыныҥ кӱреҥ, самтар тӱгин аjыктап көрди: торт ло өртӧгӧндий саргарала, бортып калтыр.

— Э-э-э, ма-а-аш, мениҥ өҥим кандый сӱрекей коомойтыган! — деп, койу агашты аралап, карыган айу курсак бедреп базып ийди. Тӱрген сууны кечип, корум-көчкӧзин кечире базып, торкодый өлөҥди былча базып, баратты. Канча аңдарды коштой өтти, көс кылчырыла олорды көрбӧди.

Jаан айудаҥ кенетийин коркыйла, көрӱк — брык, брык, сык, сык — деп кыйгырды.

Айу токтой тӱшти. Оң колын катап кӧдӱрди, ичкери базарга сананган бойынча, jаан тынбай да, кенетийин колын ойто тӱжӱрди...

— Э-э-э... ма-а-аш, мен канайып ундудым?.. Көрӱк сӱрекей кичеемкей аҥ ине. Ол ӱч jылдыҥ курсагын ажындыра белетеп алатан. Акыр, акыр, акыр! Оныҥ ичегенин казып көрӧр: оныҥ ӱкпектери качан

да куру јатпайтан — дейле, ол кара тумчугыла јерди јытап барды. Таап алды. Карыган бойына јер казарга кӱч болды. Јаан тазыл учурады. Оны тишле тиштеди, тижи тыгынбады. Табажыла тартты, кӱчи јетпеди. Айу кӱчин тартынып, карагайды алаканла сокты, карагай јыгылды. Экинчизин кайынгды тартты, кайынг тазылыла кожо кодорылды.

Ол табышты көрӱк угала, сагыжы чыга берди, јӱреги оозынаң арай ла чыкпады. Сол табажыла оозын јаба тудунды, көзиниң јажы көлдий төгӱлди. «Ондый јаан айуны көрөлө, не керек кыйгырдым болбогой? Оозым мениң јыртылзын!» — деди.

Көрӱк ичегенииң тууразы јаар бир кичӱ јерди јӱк арайдаң казып алала, ого кирип јажынды.

Айу ичегеннииң тӱбине јӱк арайдаң ла јетти, калыңг табажына бир кузук учурады.

«Э-э-э... ма-а-аш, көрӱк сӱрекей кичеемкей аң деп, мен айтпай кайтым» — деп сӱӱнип айтты.

Айуныңг чырайы јарый берди. Сӱӱнгенине көзиниң јажы мӧлтӱреп келди. Табажын оноң ары сунала, оноң көп кузук тапты. Айу сӱӱнди:

— Э-э-э... ма-а-аш, база бир кезек јӱрер турбайым! Бу эрке көрӱкти неле алкайтам? Оны неле сыйлайтам?

Айуныңг аштаган карды тойып, арыган сыны тӱзелип, тӱги алтындый јалтырай берген. Јаан айу айландыра көрди, бойын эбиреде сыйманып, көрӱкке сыйлайтан неме таппады.

«Өскӧ аңныңг курсагын јип алала, алкыш айтпай бararга да уйатту болор мете. Бу эрке көрӱк кайда барган болотон!» — деп айландыра ајыктады, је көрӱк көрӱнбейт. Оноң айу ичегеннииң тууразы јаар бурулды, ондо бир кичинек ойдык көрӱнди, ойдыктаң көрӱктиң куйругы тырлаңдап јатты.

— Э-э-э... ма-а-аш!.. айыл ээзи мында турбай. Алкыш болзын! Ӱкпегиң качан да куру јатпазын. Слер бойыгардыңг јакшыгар керегинде, качан да ырысту болыгар. Слердиң акту колыгарды бар јӱре-

гимнең бек тудайын! — айу онойдо айдала, оң колын көрүк јаар сунды, је көрүк дезе айуның тилин онгдоп болбоды. Бойына јууктап келген кара табашты көрөлө, тың коркыды.

— Брык, брык, сык, сык! — дейле, отурган јеринең чыгара калыды.

Айу дезе оны сол колыла тудуп алала айтты:

— Слер, кичинекке, алкыш болзын, аштаган мени тойгыстың, арыган мени амыраттың. Качан да карыбас јаш бол, качан да јоксырабас бай бол деп, айдып турым.

Көрүк айуның тилин билбеди: айула ол качан да эрмектежип јүрбеген. Айудаң түрген айрыларга оның кату алаканын курч тырмактарыла тырмап турды, је айуның алаканы керек дезе кычыкайланбай да турды.

— Э-э-э, ма-а-аш, менің тилим онгдобос болуп, кайда бүткең? Алкыш болзын деп айдып турым ине! Мен канча катап айдып турым, сен дезе бир де каруу бербединг. Ого јүк бир кичинек күлүмзиренетен болзоң кайдат. Мен сеге быйан айдып турым ине. Је уксаң, алкыш болзын! — деп айдала, айу унчукпай барды.

— Айу менле эрмектежип божогон, эмди јийтен туры — деп, көрүк бойында сананала, калганчы күчин тартынып, айрыларга албаданды.

— Э-э-э, ма-а-аш, менің сөзимди билбей турганың бу ба?—дейле, оң колын өрө көдүреле, көрүктиң бажынаң ала куйругына јетире арказын беш сабарла сыймап ийди. Айуның кирлү беш сабарының орды көрүктиң арказына беш јараш јол болуп, артып калды. Ол өйдөң бери көрүктиң калдыктары айу өбөгөннің сыйлап берген кеен чүмин эрик јокто кийип јүрилер.

ЧЫЧКАН ЛА ТӨӨ

Бир јылда он эки ай, кажы ла ай бойы алдынаң атту. Сыранғай озодо, бистер јок туштa, јылдар база

башка-башка, он эки атту болгон: Койон, Јылан, Уй, Какай... оноң до öскö.

Јаңыс ла Төө лö Чычканга адаш јылдар јок болгон эмтир.

— Ого јўк бир сыраңай ла коомой деген јылды мениң адымла адайтан болзо, кандый јакшы болбос эди — деп, бир катап чычкан төögö айтты.

— Ийа-а-а! — төө саң башка ўниле кыйгырып ийди. — Мениң јылга кожулар кўўним база бар! — дейле, алын эрдин калбайтып, кылчайып чычканды көрди. — Бистиң кемибис ле кўннiң чыкканын озо көрзö, ол јылдың адына киришсин.

Чычкан, тың мойношпой, јöпсинди.

Төө ол ло турган јерине кўн чыгыш јаар бурулып, бажын öрö каңкайтала, көс тö јумарга болбой, узак турды. Бир канча турала, буттары чылай берерде, тўкўрип ийеле, јадып ийди.

— Мен кўнди ошкош ло чычканнаң озо көрöрим: мениң мойыным кандый узун, бажым канча кирє бийик!

Тўн ортозы болды. Чычкан төөниң јанында, јаан казанга коштой оймокко бодолду, кўйбўңдеп отурды.

— Мен таң атканча тирў артарым, байла, јок — деп, чычкан ыйлады. — Мында агастың јыды јытанат ошкош. Киске мени арай ла јудуп ийбеди. Мечиртке агашта отурып алала, көзи јылтырап, мени кетеп јат. Бу ла јаңы, куйругы борбоңдоп, мениң јанымча тўлкў мантап öтти. Быйанду слер, төө, мени кийин јаныгардагы öркöжööргö отургузып алзагар.

Төө, кайра бурулып, көрди: öркöш баштаң јабызы јарт эмтир деп, билип алды.

— Је, отургайың ок база. Јаңыс ла кўнчыгыш јаар көрöрим деп сананба, кўлўгим. Кўнбадыш јаар көрöриң.

Чычкан төöни чугулдатпаска, араай тартынып чыгала, кийин јанындагы öркöшкö, кўнбадыш јаар көрўп, отурып алды.

Олор экўге экилезине бўгўнги тўн божооры јок

узун немедий билдирди. Бойы бойлорына билдиртпей јаан ўшкўрип јаткылады. Је кўнчыгышта таңдак јарып келди. Töö мойынын узатты, бажын өрö каңкайтты. «Мен эмди ле кўнди чычканнаң озо көрөр болбойым» — деп, töö иженип сананды.

— Ой, кўн, кўн! — деп, Чычкан бар ўниле кыйгырды.

— Кўнбадышта кандый кўн? — Töö, ичиндеги јинин чыгара бышкырала, кайра корди.

- Кўнбадыштагы кыр, чамчазы јок улу јаан баатыр ошкош, айан төжин кўннињ јаркынына тудуп берген мызылдап турды. Töö чугулданала, чычканды тудуп аларга сананган, је чычкан јер ичегенине качан ок кире бертир.

Оноң улам он эки јылдың бирўзининг ады чычкан јыл болгоны ол.

КУДАЧЫ ТЎЛКЎ

Козыр ташту кырда кызыл Тўлкў уйуктап јаткан. Канча кире уйуктаганын ол бойы да онгдобогон. Ойгонып келеле, бажын јайкап, кулагын кыймыктатты — куру карды кабыргазына јапшынып калтыр, чилекей јок оозына кургак тобрак урулып калгандый болды.

— О-ой, мен кандый коркушту аштагам! — деп, јўк ле арайдаң унчукты.

Аштаганына коркыырын ундыйла, агаш јаказында турган чирик айылды көстöп, маңтап келди.

— Улустың јанынаң кижи кандый бир немени таап јиир болбой: такаъ да болзо, сöök-эш те болзо, меге орды јаңгыс, аштаганымды ла јоголтотон болзом, јакшы болор эди — айылды айландыра јемзеп јўреле, тўлкў сананган. Је айыл јанында бир болчок сöök тö, чирик-сарык туйгак та, бир тынду мал да јок болордо, ол айтты:

— Кандый ачап улус, челдеген сөөктөрин айылына јууп тургылаган эмтир ине!

Түлкү сүүрү тумчугун айылдың тежигине сукты, көзине мындый неме көрүнди: отты јүс кат ак кубал базып койтыр, өчүп калган оттың јанында јалбак турунды јастанган бир јиит кижи уйуктап јадыры. Өлгөн-тирүзи јарты јок. Түлкү айылга араай киреле, оның кулагынаң тартып ийерде, ол бажын билдирербилдирбес өрө көдүрди. Оның көзи торт ло таң чолмондый эмтир.

— Бата азын, кандый јараш уул! — Түлкү үшкүрди. — Мындый јараш уулды мен качан да көрбөдим. Караты-Каанның кызын барып кудалабай, өчүп калган оттың јанына не јадырың?

— Нениң учун дезе менде кийим јок, јылаңаш— адым да Јылаңаш. Мениң аркамдагы турганы јаңыс эликтиң терезин көрүп турың ба?

— Сен мында нени эдип јадың, Јылаңаш?

— Өлүм сакып јадым. Мен он күнге бир де курсак јибедим.

— Э-э! Айдарда, мен соңдобой келген эмтирим. Мен бодозом, Караты-Каан ла сеге төрөөнзижерге сыраңай ла эптү өй эмди.

Јылаңаш јастанып јаткан турунды алала, Түлкү јаар таштап айтты:

— Сен мени шоодорго бо?

Түлкү өрө түрген секирип ийди, је ондо до јок турун будына табарды. Түлкү бир эмештең аксап, Караты-Каанга келди:

— Улу каан! Јылаңаш слерденң јаан казан суратkан. Ол казанга сарју кайылтып, кемјиирге јат.

Караты-Каан, бууры көжүгенче каткырала, айтты:

— Сен, тенек Түлкү, Јылаңашта јаңыс та уй јок деп билбезиң бе? Калбак сүт те алар јери јок. Сарју ого кайдаң келген?

— Айла-күнле чертенип турым, улу кааным, Јылаңашка сарјуны кем бергенин кайдаң көрөйин, је оның сарјузы эжиктең чыгара, суу чылап, агып јат.

Мен ого тайкылала, будымды арай ла сындырбадым. Аксап турганымды көрзөгөр.

Караты-Каан, каткызын токтодып болбой, сырангай ла јаан казанын Тӱлкӱге алып берди. Тӱлкӱ казанды алган бойынча, айылдар керип, ончо улустанг суранды:

— Аштап јӱрген Тӱлкӱге эмеш сарју беригер!

Кем кижи бир калбак, кем кижи јарым калбактанг бергиледи, тӱлкӱнинг казаны удабай ла толо берди. Ол сарјуны Тӱлкӱ Јылангашка экелип береле, айтты:

— Караты-Каан сеге сыйлап сарју табыштырды. Сенинг чырайынг ого јараган деп айтты.

Аштап калган Јылангаш јарым казан сарјуны јип ийди. Артканын Тӱлкӱ Караты-Кааңга казаныла кожо экелеле, айтты:

— Алкыш болзын слерге, улу кааным, казаныгарды экелдим.

— Казанда кемнинг сарјузы? — деп, Караты-Каан сурады.

— Чындап та. Јылангаш ундуп койтыр ине. Је ол сарјуны кайылта-кайылта, кемјий-кемјий кӱӱнине тийген. Арткан сарјуны да аларга болбогон эмтир.

Караты-Каан казанды узак ајыктап көрди, ондо сарју да эмес, ай ошкош билдирди.

— Э-э, э-э-эй... — Тӱлкӱ токтобой чыкты. — Э-эй, улу кааным, Јылангаш слерденг беске сураткан. Ол акча бескелеерге јат.

— Јӱӱлгек ле бӱткенг, Тӱлкӱ, акчаны бескеле бескелеп јӱргенин кайданг көрдинг? Оны бескелебей, тоолойтон — деп, Караты-Каан айтты.

— О-о, калак, улу каан! Бис беш кӱн, беш тӱн тоолодыбыс, тоолоп учына чыкпадыбыс. Оны тоолойтон деп турала, мениң санаам да бажымнанг чыга берди. Јылангаш бойы да торт терлеп калган отуры.

Караты-Каан бескезин берди. Кӱлӱмзиренип болбоды: каткызы тамагына токтоды.

Тӱлкӱ дезе бескени алала, айылдар сайын акча

jууп барды. Jарым акчаларын бир акчага толыды, бир акчаны салковойго толыды, салковойды он салковойго толыды. Онойдо jўрўп, тапкан акчазын Jылангашка экелип береле, айтты:

— Эй, сен jалку, сен кўлге уймалып канча кире jадатан кижи? Jакшы уулдар сыйды кыстынг адазына беретен, сеге дезе сыйды кыстынг адазы табыштырып jат.

Бу туштa Jылангаш тура jўгўрди, Тўлкўни бек кучактайла окшонып ийди:

— Ак санаалу Тўлкў. Сен нени ле этсин дезенг, мен оны эдерим.

Тўлкў дезе сўўнген бойынча jанғы деген алтын акчаларын бескенинг jиктерине эптеп кыстап ийеле, Караты-Кааига мангтап jетти.

— Батаазына барып, мында кандый кöп акча кысталган! — деп, Караты-Каан айтты.

— Чын эмеш пе? — Тўлкў кайкады. — Бис дезе торт кöрбöдибис те.

Караты-Кааннынг как мангдайынанг тер чыкты, канду кöзин jырта кöрди. Тўлкў дезе кийин бутка тура jўгўрди, куйругын сол ийинине ажыра салынды, оң кöзин jумала, айтты:

— О калак, улу кааным, уйадымды кайдаар эдейин? Ол jаан бай Jылангаш слердинг jанғыс кызыгарды кудалаарга jат.

Караты-Каан кара-боро боло берди. Кезекке сананды. Jылангаштынг бойын сагышка алынала, jапсык ўниле мынайда айтты.

— Караты-Каан ого кызын берерге туры деп, Jылангашка айт. Je Jылангаш шаалтага бодоп, кöдўрези ак, бир муң кой экелзин; муң тажуур аракы экелзин база jўс кара киш экелзин. Ол кандый да болзо, каан кижининг кызын аларга турган болуп jат.

— Улу каан, слер сырангай ас сурап турыгар. Jылангаштa канча кире койлор, анча ок уйлар ла тööлöр бар. Сенинг кўринг чыдашкадый болзо, ол сеге jўс муң тоолу мал айдап экелер.

Каан тарынып айтты:

— Бу кўрди јелбеген баатыр бойы канча ла катап кечкен!

— Јакшы болзын! Бир неделенинг бажында Јылангашты сакыгар — деп айдала, Тўлкў јўре берди.

Тўлкў кўрдинг алдына киреле, тиргиштерин тижиле кемирди. Тиргиштер чичкере бererде, тўлкў Јылаңгашты Караты-Каанга бар дейле, бойы озо барып, кыйгырды:

— Төөлөргө јол беригер, улустар, јол беригер! Букалар келип јат! Эй, чыгып, койлорды алыгар!

Караты-Каан ла оның көдөчилери айылчыларыла кожо Јылангашты уткуурга чыктылар. Јылангаш кўрденг кечерде, кўр јемирилип, Јылангаш сууга тўже берген.

— Ой, ой! — Тўлкў кыйгырды. — Мege мал да, аракы да, киш те ачу эмес, јаңгыс ла Јылангаш өлбөйтөн болзо кайдат!

Караты-Кааннынг талдама баатырлары сууга атту кирип, чамчазы јок Јылаңгашты сууданг чыгарала, өлөңгө отургузып койдылар. Алтын тонду баатырлардаң ла кўмўш тонду алыптардаң Јылаңгаш јараш болды.

— Јылаңгашка сары торко тон ло киштинг бычкагынаң эткен бөрўк берзин — деп, Караты-Каан јакарды.

Караты-Кааннынг кызы Јылангашты көрөлө, тизеленип туруп, оның оң колын тутты. Той баштала берди: канча јўзўн-ойын болды, тууга тўнгдеп эт јигилеп, талай кептў аракы ичкиледи.

Сегизинчи кўнинде аттарын ээртеп, Јылаңгашка айылдаарга бардылар. Тўлкў дезе озо барып, кыйгырып турды:

— Эй, улус! Караты-Каан келип јат! Эмдиле мал өлтўрип, кара киштинг терезин экелигер!

Јылан-Кааннынг кайа-ташту кырдагы өргөзине Тўлкў мангтап чыкты.

— Эй, јыландар! Караты-Каан келип јат, слерди ончогорды эмди ле өлтүрер!

Јыландар алтын өргөзинең чыгып, Түлкүдең сурадылар:

— Бис канайдатаныбыс? Канайып коруланатаныбыс?

— Мени ээчий барыгар, мен слерди ончогорды јакшы јажырып саларым — деп, Түлкү айтты.

Түлкү јыландарды ээчидип алып, өлөңин чаап салган јерге келди, ондо бийик обоо турган.

— Бу обоого ончогор киригер! — деп, Түлкү јакарды.

Коронду јыландар шырлажып, өлөңгө кирдилер. Обоо, көөштөги сарју чылап, шырлап турды.

— Эй, слер тал-табышты киреледигер! — Түлкү олорго кату кыйгырды. — Караты-Каан угуп ийбезин! — Бойы дезе обооны айландыра јүгүрип, отыгын чагып ийди, чедирген өлөңгө түже берди. Кургак өлөң тирт эде күйерде, коронду јыландар ончозы кожо күйди. Түлкү ойто кайра Јылаңгашка удура келди. Јылаңгаш дезе бойының чирик айылына јууктап келиптир.

— Ой-ой, Јылаңгаш! — Түлкү кыйгырды. — Сениң эзиригиң кандый јаан! Бойыңның алтын өргөңө баратан јолды не ундудыңг? Бу кирлү, чирик айыл јаар улу кааңды не керек баштап барадыңг? Аттыңг тискинин оң јаны јаар тарт!

Јылаңгаш Түлкүле сөс блаашпады, алтын өргөни көстөп јортты. Ондый бай чүмдү өргөни Караты-Каан качан да көрбөгөн. Канча мызылдап турган алтынкүмүшке кааннының кызының көзиниң чогы арай ла јоголбоды.

Түлкү дезе, Јылаңгашка күлүмзиренип, көрөлө, — «Јакшы болзын, көркийим!» — дейле, агаш ортозына маңтай берди. Ол бойынча ондый керсү-сүмелү Түлкүге туштаган кижи јок. Јылаңгаш оны јазап күндүлеген бе, јок по, база да јарты јок.

АЙУ ЛА ТАРАЛ

Бир тушта кўреҥ тўктў, кўрдек јарынду Айу ла кара-боро Тарал сўрекей эптў најылар болгон. Олордыҥ баштап најылашканы да јаҥыс тобогодоҥ улам башталган.

Бир катап кўреҥ Айу мöштöҥ кузук чыгып аларга јалкуурып, мöштиҥ бажында кузук көргöндö, ажындыра ла колтыгы чöйилип, буттарыныҥ балтыры сыстап турар болуп, јабыс јадыктарды араай алтап, бийик јадыктарды кырлап базып јўретен. Тöзи коо, бажы ўч айры мöшти коштой Айу ödўп барадарда, тöбöзине бир тобого келип тўшти. Је Айуга чымыл да конгонына бодолболы. Је ондый да болзо, айу örö көрди.

— Мен слерге бир тобого тўжўрип ийдим. Ас та болзо мениҥ кўндўўмди амзагар—тобогозын сўрўжип Тарал эҥ јабыс будакка тўжеле, Айудаҥ коркыган бойынча, мекеленип айтты.

— О-о, јайла! Алкыш болзын көркийге сеге. Кантту куштарда сендий кўндўзек кушка мен учурашкалагым. Сен качан да тапканча јўр, мен јигенче јўрейин, — Айу эки бутка туруп чыгала, тўшкен тобогоны оҥ колыла тудала, сўўҥгенине чыдап болбой, алкап турды.

Ондый макты уккан Тарал сўрекей сўўнди. Ол мöштиҥ бажынаҥ тобоголорды көп тўжўретен болгон.

Оны чычкан да јиир, көрўк те јиир, каа-јаада улус та теретен, је олордыҥ бирўзи де Таралга алкыш сöс айтпаган. Ониҥ ордына карын арбаныжып туратан.

«Јакшы кузукты талдап јийле, ачап Тарал ölўзин биске артыргысты» — дежетен.

Көкўген бойынча Тарал ўч айры мöштиҥ тобогозын ончозын айуга тўжўрип берди, айуныҥ сўўҥгени дезе таралдаҥ артык болды.

— Бис экў бўгўнги кўннеҥ ала ölўп јерге чири-

генче нәҗы бололы. Бистиң угыбыс качан да өөркөшпөс нәҗылар эдибис деп балдарыбысты ӱредели. — Айу кузукты чертип, эрдинең ак көбӱк ажып, карыган Таралга куучындап турды.

Бу кӱннең ала Айу ла Тарал нәҗылар болгон. Олор өөркөшпөй, сӱрекей узак јӱргилеген, бойы бойлорына тың иженер болгылаган.

Айу јалкузын таштап, мөштөң тобого тӱжӱрип турар боло берди.

Бир катап тегерик акта барбак, јараш, јаш мөш турды. Бажында тобоголор будактарды ээлтип алган турды.

— Је, бу мөштиң тобоголорын тӱжӱрейин, сен теер — деп, Айу айтты.

— Өлөңги сӱрекей калың јер эмтир, мен јаңыскан теерерге кӱчим јетпес болор, мен балдарымды, төрөөндөримди ончозын айдып алайын ба? — деп, Тарал айудаң сурады.

Айу мойнободы, ӱзеери сӱӱне берди.

— Айдып ал, айдып ал... — деди.

Айу мөшкө чыкты, тыныжы ырааkта угулып турды. Мөштиң кургак будактары тызырайт, Тарал дезе узун, кургак тыттың бажына чыгала, эки ле катап кыйгырарда, тоозы јок таралдар јуулыжып келдилер.

Айу мөштиң тобогозын ончозын тӱжӱреле, төзине тӱжӱп келер болзо, бир де тобого јок — ончозын нәҗы Таралының төрөөндөри бирдең тиштенип, калганчылары јышка кирип баратты. Бойының нәҗызы карыган Тарал эки тобогоны тиштенип, јаңы ла јерден көдӱрилип јадарда, Айу мөштиң будагыла согуп каргады:

— Тьфу! Ачап кулугурлар, јигениң јайга-кышка кузук та болзо, калбакка јетпес канду бол, эргекке јетпес эттӱ бол.

Ол кӱннең ала Айу ла Таралдың белен нәҗылашканы ойто онойдо ок белен токтоп калды.

Је Тарал кузукты канча да кирези јип јӱрзе, калбакча каны јок, эргекче эди јок болуп калды.

ЈЫЛАН ЛА АДАРУ

Јебрен чакта Алтайда, јажыл тайганың колтыгында, көк торкодый јалангда, јўзўн-јўўр чечектердиң ортозында, тоолоп болбос јаш өлөңгниң аразында, јескинчилў боро јылан нени де бедреп, јемзенип јўрди. Бойының бўдўми јўдек те болзо, јаман санаазыла мактанып турды.

— Јер ўстинде менең казыр не де јок, јердиң ўстин бастыразын бийлеп алдым. Аңның јааны айу да менең коркот, чынын айтса, менде корон бар. Алтай ўстиндеги өзўмдердиң ачу-коронын мен бойыма тартынып алдым. Меге табарган тындулардың эдин, канын кургада кадырарым — деп, јылан чертенип турды. — Бойым кандый јараш, ичим дезе торко учуктый! Арка-сыртым атка кадалатан камчыдый. Тилим айры, ачу коронду. Бажым дезе, алтын чылап, суркурап турат. Јерде јатсам, мени көргөн кижи кандый јараш торко деп, бачымдап ала койор. Менің адым да јакшы: «Јылан». Адымды тындулар укса, јаан јуучыл каанның адын уккан чылап, чочый берер. Јылан онойып сананала, «Ш-ш-ш» — деп шыркырайла, «Хи-хи-хи» — деп каткырды.

Јажыл өлөңдөрдиң бажыла, комустый ўниле кожоңдоп, јўзўн-јўўр чечектердиң тату мөдин јууп, кейле јеңил тынып, алтын башту адару учуп келетти.

Јылан оны көрөрдө, көзине кан чагыла берди. «Бата-а мен чилеп, өзўмниң тату ажын алатан тынду Адару эмтир ине — деп сананала, јылан кыйгырды: Э-эй, Адару, сен бери не келгең, менің јериме сени кем алдырткан? Чечектиң мөдин ал деп сени кем айткан. Не тўн-тўш иштенип јўриң?»

Адару, кожоңын токтодоло, јыланга айтты: «Эзен бе, јескинчилў шилемир? Сен бери не келгең? Өлөңлө јылып, өлөң аразына конуп јўрер ачап-сыйап јыланды сени кем керектеп турган? Сени јескинбезе, телеген тееп јизин, онон өскө сен кемге тузалу?» — деди.

Jылан чугулданала айтты: «Адару, сен мени jескинчилӱ деп айттың ба? Сен мени билериң бе? Менле jуулажып болорың ба? Менде корон бар. Аңның jааны айу да менең коркотон.

Адару оны угала каткырды.

— Сениң коронынгнаң кем де коркубас. Сени көргӧн кижи jескинер, бажыңды jара базып салар. Коронының тегин jерге тӧгӱлер, сӧӧгингди тындулар алтап jӱрер.

Jылан айдар сӧзин таппай турала, Адаруны база да каарып айтты: «Иштенип jӱреле кемди тойдырдың, ачу коронынгла кемди коркыттың».

Адару jыланла көп чечеркешпеди, бойының jакшызын тоолоп берди: «Мен көп улусты кӱндӱлегем. Аңдардың jааны айу да бистиң айылга айылдап jӱретен. Амтанду курсакты jигенде, алкышту сӧзин айдып баратан. Оноң до өскӧ тузамды албатыга көп jетиргем».

Jылан узак унчукпай турала, Адаруны jӧптӧп айтты: «Jе, эмди кожо баралы, албаты ортозына кирелик. Сени мактаза да менең улус коркор».

Адару ла jылан jӧптӧжип алала, баргылады. Алтын-сары башту Адару ару кейле jеңгил тынып, араай чӧйӧ кожоңдоп, өзӱмдердиң тату ажын алып, эки өзӧкти кечире учуп келди. Jылан дезе, ӧлӧңдӧрдиң коронын алып, канча куштың балдарын теерип jип, куштарды калактадып, jылып келди.

Келгилеп jадарда — jети jолдың белтиринде бир кичинек jурт турды. Jурт jаказында кичинек чадыр айылдың эжигинде jараш кызычак отурды. Ол бир колында чечек, бир колында мот тудунып алган.

— Сен ол кызычакты билериң бе? Билер болзоң айылына барып кел. Мен көрӱп отурайын — деп, jылан айтты.

Адару кожоңдоп, учуп барды, кызычактың колындагы мӧттӧң jип алала, бир колындагы чечекке отурып, уйуктай берди.

Кызычак јыланды көрүп ийеле «Јылан!» — деп, тыҥ кыйгырып ийерде, јылан оноҥ качты, кызычак јүгүрип келеле, јыланныҥ болчок бажын, ташла бал-бара сокты.

БАЖАЛЫКТАР

Алтын кажык. **А. Калкиниҥ айтканы аайынча Ч. Чунижеков бичиген** 3
Башпарак 11
Арбаныҥ чарактары 15
Торко - Чачак 18
Jӱс сагыш 24
Коркушту айылчы 27
Солодой-Мерген. **А. Калкин** 30
Саҥыскан, Тӱлкӱ ле Сыгырган. **Ч. Чунижеков** . . 36
Керик Бака 41
Jыл - кел 42
Боро кушкаш 44
Талтар 49
Jарганат 52
Ачап Чай 53
Саҥыскан 55
Агас ла Койон 56
Jараш jазалду Көрӱк 59
Чычкан ла Төө 62
Кудачы Тӱлкӱ 64
Айу ла Тарал 71
Jылан ла Адару 73

Редактор **Е. Плеханова.**
Технический редактор **С. Суразаков.**

АН 30428 Сдано в набор 7-I-54г. Подписано к печати 24-III-54 г.
Объём 4,75 п. л. Уч. изд. л. 4.
Тираж 2000 экз. Цена 1 р. 40 коп. Заказ № 44

г. Горно-Алтайск, типография облисполкома.

136206